

Conexións lingüísticas entre as Illas Británicas e a Península Ibérica: Unha perspectiva nova para unha pregunta vella ¹

JAMES DURAN/SÉAMAS Ó DIREÁIN*

Sumario

Usando datos de linguas vivas e arcaicas dentro da sólida estrutura proporcionada por amplas referencias históricas, arqueolóxicas e xenéticas, é posible resolver moitas cuestións relacionadas coa prehistoria lingüística e social dunha rexión.

Abstract

By using data from living languages and older languages within a solid framework provided by extensive historical, archeological and genetic data, it is possible to solve many questions regarding the linguistic and social prehistory of a region.

CONTIDO

<ul style="list-style-type: none"> -Introdución 12 -A Prehistoria das Comunidades de Lingua Celta na Europa Occidental 2 -A Evidencia Arqueolóxica e as súas Limitacións 3 -As Linguas Celtas na Antigüidade 5 -Os Pobos Celtas na Península Ibérica 7 -Celticización desde o Oeste 9 -Desde os Balcáns á Península Ibérica 11 -Buscadores de Minerais dos Balcáns na Península Ibérica 15 -A Chegada a Irlanda dos Buscadores de Minerais desde a Península Ibérica 17 -Evidencia da Prehistoria nas Linguas Vivas 18 -A Importancia dos Paradigmas verbais <i>Ser / Estar</i> e os seus Equivalentes nas Linguas Gaélicas 19 -Paradigmas Verbais en Galego Moderno e en Irlandés Antigo: Unha Conexión Moi Inesperada 24 	<ul style="list-style-type: none"> -Explicación do Fenómeno <i>Ser / Estar</i> 26 -Outras similitudes entre as Linguas Gaélicas e o Galego 27 -A Antigüidade do «Verbo Substantivo» en Irlandés Antigo 29 -O Arcaísmo da Morfoloxía Verbal no Irlandés Antigo: A Conexión Balcánica 29(30) -Pistas sobre a Prehistoria Celta nos Sistemas Sonoros de Linguas Vivas 31 -Evidencia Útil de África Oriental 34 -Unha Conexión coa Galia Belga? 35 -Unha Lingua Franca no Bronce Final Atlántico? 36 -Evidencia Xenética 38 -A Conexión Fenicia 39 -O Adstrato Afro-Asiático nas Linguas Celtas 40 -Hispano-Celtas e Iberos 41 -Conclusión -Referencias
--	---

*James Duran/Séamas Ó Direáin, Ph.D. Acadamh na hOllscolaíochta Gaeilge. University of Ireland, Galway.

¹Moitos dos temas tratados neste ensaio foron discutidos en dúas presentacións previas: *Prehistoria, Linguística e Galicia: Antigos Lazos entre Galicia e Irlanda* (presentado en O Facho, A Coruña, en setembro, 2014) e *Conferencia Ateneo Liberal Santiago* (presentado en O Ateneo en Santiago de Compostela no mesmo mes.) Pódense ver as dúas presentacións no sitio web do Proxecto Gaelaico <www.progael.com>.

Introdución

Son sociolingüista e dialectólogo. Estudo a variación lingüística en comunidades vivas. Estudei a expansión dunha lingua vehicular — KiSuahili — nunha pequena vila ferroviaria no oeste de Kenya, habitada por catro grupos de diferente etnia, cada un cunha lingua marcadamente distinta. Tamén estudei as diferenzas sociolingüísticas e dialectais entre tres xeracións de falantes de gaélico irlandés que viven nun arquipélago de tres illas, na costa occidental de Irlanda.

Como sociolingüista, creo que cando unha lingua experimenta un cambio importante na súa fonoloxía, gramática ou léxico, é debido a que ocorreu un cambio na vida social ou cultural desa comunidade de falantes. Normalmente, isto sucede porque a comunidade que fala esa lingua pasou a estar baixo a influencia doutra comunidade que fala unha lingua ou un dialecto distintos.

Por conseguinte, a pronuncia das xeracións máis novas da comunidade orixinal de falantes pode chegar a reflectir a pronuncia dos seus novos veciños, ou formas ou estruturas gramaticais noveis da fala da devandita comunidade poden reflectir aquelas das linguas dos seus veciños. E novos elementos lexicais poden introducirse nunha lingua en calquera momento e desde calquera dirección, por suposto.

Tamén se poden dar cambios espontáneos, e eu vin como se daban na fala dos mencionados falantes de gaélico irlandés, pero tamén aquí a dimensión social pode ser importante, xa que estas innovacións se difunden desde individuos ou subgrupos á comunidade máis ampla. Por outra parte, unha innovación pode pasar de moda rapidamente xunto coa xeración que a orixinou ou tamén pode ser considerada como unha idiosincrasia característica dun individuo concreto soamente, sen ser parte do repertorio lingüístico da comunidade de falantes, e permitir que finalmente desapareza coa morte dese individuo.

Claro que, téndoo todo en conta, o que atrae a atención dun sociolingüista son os cambios lingüísticos a grande escala. E como os cambios lingüísticos a grande escala decote indican un contacto entre poboacións distintas, poden revelar moitas cousas sobre contactos entre poboacións no pasado, en épocas tan remotas da Prehistoria que hoxe non son máis ca construtos na mente dos arqueólogos.

Digo todo isto a xeito de introdución á miña maneira de tratar a evidencia lingüística e antropolóxica ó intentar interpretar pautas nos datos que poidan revelar — aínda que sexa indirectamente — as cambiantes paisaxes da Prehistoria.

A Prehistoria das Comunidades de Linguas Celtas na Europa Occidental

En décadas recentes, falouse moito da prehistoria das comunidades de persoas que falaban linguas celtas no occidente de Europa. Na época da conquista romana da Europa celta, os autores clásicos, gregos e latinos, deixaron informes bastante amplos dos pobos celtas que atoparon, tanto por vía comercial como por conquista e asimilación no Imperio Romano en expansión. En *De Bello Gallico*, Xulio César dános información de primeira man sobre sociedades celtas en funcionamento, escritas pola man do home que posiblemente fose quen máis fixo para desmantelar esas sociedades.

En total, o mundo celta descrito polos autores clásicos abrangía desde o suroeste de España ó norte de Gran Bretaña e de Irlanda, ata o norte, o centro e o sueste de Francia e ata o sur de Alemaña, de Suíza e de Austria. Os pobos celtas expandíranse recentemente ata o norte de Italia, os Balcáns e Grecia, mesmo chegando a Galatia, en Asia Menor, nas

súas amplas incursións e expedicións de saqueo. Na época da conquista romana, os propios celtas notaban a presión dos pobos xermánicos que avanzaban cara ó sur

Existen interesantes evidencias lingüísticas desta masiva entrada posterior de pobos xermánicos nas zonas celtas do sur de Alemaña, de Suíza e de Austria durante a era das grandes migracións dos pobos xermánicos cara ó sur e o oeste, mentres se colapsaba o Imperio Romano.

«...ó mirar un mapa dos dialectos das zonas nas que se fala alemán en Europa central, vese axiña un aumento de espirantización ó pasar das chairas do norte de Alemaña ás terras altas de Baviera, e desde alí ós altos vales de montaña dos Alpes Suízos. Dito doutro xeito, as palabras *Kuh*, «vaca», e *Beke*, «regato», convértense en *Chuh* e en *Bach*, respectivamente, adoptando formas fonéticas cando menos superficialmente similares ás formas de termos modernos do celta insular ó seguir cara ó sur...

...a explicación que se dá tradicionalmente é que un cambio de son – ou unha serie de cambios de sons – se espallou cara ó norte desde os vales remotos e de pouca poboación dos Alpes centrais «nalgún momento entre os séculos V e VIII d.C.»². Que escenario ten máis sentido? Un grupo de suízo-alemáns espallando o cambio dun son en dirección norte ante un cambio masivo da poboación alemá cara ó sur ou unha marea crecente de colonos alemáns internándose cada vez máis nos territorios celtas, acomodándose lingüisticamente ó mesturarse coa poboación celta local? O caso é que, ó explicar a dispersión xeográfica de características lingüísticas, debemos ter sempre presente os portadores humanos das características segundo loitan, conquistan, convierten, comercian, se asentan e casan con persoas doutra etnia.³

De feito, ó examinarmos a evidencia lingüística neste artigo, é importante ter este punto presente – que «calquera enfoque conceptual ...debería estar ben fundamentado na realidade social e histórica».⁴

Volvendo ó noso estudo das zonas de fala celta de Europa occidental en vésperas da conquista romana, é importante observar que só Irlanda e o norte de Gran Bretaña escaparon totalmente da conquista romana, e é en Irlanda, en Gran Bretaña e posteriormente en Bretaña / Armórica (a través de asentamentos desde Cornualles segundo se desintegraba o Imperio Romano) onde as linguas e culturas celtas continuaron ata o presente cunha existencia amplamente independente en lugares privilexiados.

Unha grande unidade lingüística como a zona de fala celta non podía ser unha comunidade de falantes moi homoxénea na época da conquista romana. Tiña que estar composta por moitas poboacións relativamente separadas, aínda que conectadas, que falaban diversas linguas e dialectos celtas individuais. De ser así, cal foi o lugar de orixe da comunidade de falantes celtas orixinal e por que rutas se espallou a lingua celta orixinal nunha área tan grande? Cando comezou esa expansión?

As últimas preguntas foron abordadas por xeracións de lingüistas e arqueólogos nun esforzo por elucidar a Prehistoria de Europa occidental. O problema principal é que as evidencias lingüísticas son escasas na Europa occidental, aínda que aparecen evidencias novas constantemente.

²Barbour e Stevenson (1990), p. 33.

³Cf. Duran (1995), pp. 78-79.

⁴Ibid.

A parte principal e ampla de evidencia textual procede de Irlanda, das zonas de Gran Bretaña nas que se falaba galés e de Bretaña, pero esa evidencia non empeza a aparecer ata comezos da Idade Media. Esta evidencia é extremadamente valiosa e unha parte da evidencia irlandesa é de natureza xenuinamente arcaica, pero procede soamente dunha esquina remota do mundo de fala celta, e chega nun período relativamente tardío da historia.

A Evidencia Arqueolóxica e as súas Limitacións

Para responder as preguntas da orixe e da expansión da comunidade orixinal de fala celta, que co tempo se convertería no mundo de fala celta, os arqueólogos metéronse na brecha coa esperanza de poder seguir a evolución física desta comunidade de falantes por medio da súa cultura material (p. ex., ferramentas e apeiros da casa, armas e ornamentos persoais, formas das casas e tipos de fortificación) e da súa cultura inmaterial (p. ex., ritos funerarios, símbolos relixiosos).⁵

O problema, claro, está en que os restos materiais dunha comunidade non adoitan achegar probas fiables da lingua falada por esa comunidade. Como hai tempo que saben os antropólogos, as áreas lingüísticas e culturais non coinciden necesariamente. Nas sociedades tradicionais, as lindes étnicas non son tan ríxidas como imaxina decote a xente que son as lindes tribais — teñen certa fluidez.

Unha das razóns principais desa fluidez é o movemento constante de mulleres a través de lindes étnicas nas sociedades pastorais da Idade do Ferro, por medio da escravitude na guerra e de casamentos con persoas doutras etnias.⁶ O que isto significa para a diversidade lingüística das poboacións é que os fillos das devanditas mulleres sempre serán bilingües, falando ata certo grao a fala da nai. Onde os casamentos entre grupos étnicos son sistemáticos, pódese dar un bilingüismo amplo dentro das sociedades, e é probable que este bilingüismo deixe a súa marca na lingua dominante do grupo étnico na forma de «influencias de substrato».⁷

Pasando de cuestións sociolingüísticas a cuestións máis puramente lingüísticas, intentemos calcular a variación lingüística das comunidades de fala celta en vésperas da conquista romana. Se o facemos baseándonos nas comunidades de falantes de linguas celtas hoxe en día en Irlanda, Gran Bretaña e Bretaña, obteremos unha resposta clara. Descubriremos unha profunda fenda lingüística entre os falantes de gaélico de Irlanda e de Escocia por un lado, e os falantes de galés en Gran Bretaña e os falantes de bretón en Bretaña polo outro. Pero estes dous grupos de falantes de linguas celtas viven a uns quilómetros de distancia.⁸

⁵Para unha boa visión de conxunto dos problemas relacionados coa reconstrución da vida dunha comunidade no pasado distante a través da evidencia arqueolóxica, véxase Alberro e Jordán Cólera (2008), especialmente a primeira sección do libro (pp. 17-109).

⁶Lembrems que na antiga sociedade irlandesa, antes da introdución da moeda, as dúas unidades de troco con finalidades comerciais eran o gando e as escravas.

⁷Para unha excelente discusión deste tipo de temas sociolingüísticos no contexto da Europa prehistórica, véxase Wodtko (2013). Para as miñas investigacións sociolingüísticas nunha comunidade multiétnica nas montañas occidentais de Kenya, véxase Duran (1974).

⁸Normalmente, referímonos ós falantes de linguas gaélicas como falantes de linguas goidélicas, mentres que nos referimos ós falantes de galés e de bretón como falantes de linguas britónicas. Tamén se empregan frecuentemente as designacións «celtas-Q» e «celtas-P», en referencia ós falantes destes respectivos grupos de linguas. Neste artigo empréganse todos estes termos.

Estas son algunhas das preguntas principais que responder a estas alturas: (1) Que profundidade ten a fenda lingüística entre estes dous grupos concretos? (2) Cando e como se orixinou esta fenda? (3) Constituiron estes grupos un só grupo lingüístico nas Illas Británicas que se foi separando gradualmente durante séculos ou constituiron dous grupos de fala celta que se orixinaron noutro lugar e que posteriormente converxeron nas Illas Británicas para despois compartir certos trazos lingüísticos por medio da interacción social? (4) Reflicte dalgunha maneira esta división entre os dous grupos unha división lingüística similar no continente europeo en vésperas da conquista romana?

Como veremos máis adiante, seguen saíndo á luz probas moi significativas con respecto á natureza das linguas celtas que se falaban noutras zonas de Europa, especialmente no que noutrora foi a Galia, no norte de Italia, e na Península Ibérica, pero unha e outra vez inténtanse conectar estas linguas con calquera dos dous grupos mencionados anteriormente. Por conseguinte, está claro que polo menos na mente dos lingüistas que levan a cabo a investigación sobre as linguas celtas na Prehistoria, estes dous grupos reflicten unha maior división lingüística no mundo de fala celta e non simplemente unha división local restrinxida ás Illas Británicas e á península de Armórica.

As Linguas Celtas na Antigüidade

Comecemos a nosa exposición sobre as linguas celtas cunha breve visión de conxunto das linguas celtas da antigüidade á luz da erudición actual.⁹ En primeiro lugar, os dous grupos de linguas mencionados anteriormente, as linguas goidélicas (incluídos o gaélico irlandés e o gaélico escocés, xunto co gaélico manés, xa extinto) e as linguas britónicas (incluídos o galés e o bretón, xunto co córnico, tamén extinto) están agrupados conxuntamente como as linguas celtas insulares.

Como acabo de mencionar, que estes dous grupos de linguas derivasen dunha lingua ancestral común falada nas illas ou que os dous grupos de linguas tivesen a súa orixe noutro lugar e fosen traídas ás illas posteriormente por distintos grupos de falantes do continente europeo é unha cuestión que aínda non está decidida.

En canto ás linguas celtas continentais, temos o galo (falado na Francia actual), o lepóntico (falado no norte de Italia) e o hispano-celta¹⁰ (falado nunha ampla rexión triangular que abrangüa a maior parte de España, pero excluindo a zona próxima ós Perineos, habitada polos vascos, e as rexións mediterráneas costeiras do sueste, habitadas polos iberos).

O galo e o lepóntico foron agrupados coas linguas celtas-P, mentres que o hispano-celta foi agrupado coas linguas celtas-Q.¹¹ En xeral, as linguas celtas-P foron consideradas

⁹Cf. Alberro e Jordán Cólera (2008), pp. 241-245, para unha relación das teorías principais ata a data de publicación. Cf. Mallory (1989) para unha relación anterior, pero moi completa de tódalas linguas indoeuropeas e as súas comunidades de falantes á luz das investigacións arqueolóxicas.

¹⁰Neste artigo usarei o termo «hispano-celta», debido en parte a que o termo «celtibérico» empregado polos autores clásicos pode levar a engano. A lingua celtibérica, segundo as inscricións, non só é unha lingua celta totalmente distinta á lingua ibérica (unha lingua non indoeuropea), tamén parece ser distinta do tarteso ata certo grao, tamén unha lingua Celta (cf. Koch (2012), pp. 288-295, pero especialmente pp. 293-295). En canto ó lusitano, a maioría dos eruditos non a consideran unha lingua especificamente celta, aínda que, certamente, é indoeuropea (cf. Wodtko (2012)).

¹¹Os termos «celta-P» e «celta-Q» reflicten os distintos reflexos fonolóxicos da consoante labiovelar protoindoeuropea *k^w presente no léxico de ámbalas dúas linguas. Observemos, por exemplo, a palabra galesa *pen* («cabeza») vs. *cenn* en gaélico irlandés. Móstrase un contraste similar entre o termo grego *ippos* («cabalo») e o latino *equus*.

linguas innovadoras e cunha situación xeográfica máis central, mentres que as linguas celtas-Q foron consideradas moito máis arcaicas e xeograficamente periféricas.

A clave da cuestión está en se as linguas goidélicas e as linguas hispano-celtas forman unha rama común das linguas celtas ou se simplemente son dous grupos distintos de linguas celtas na periferia da zona celta que simplemente conservaron certos trazos lingüísticos arcaicos en común, pero sen ningunha conexión específica entre elas na Prehistoria.

Ó leste dos pobos de fala celta había dúas grandes áreas ocupadas por falantes doutras linguas indoeuropeas: falantes de linguas xermánicas e falantes de linguas itálicas, incluído o latín. Pénsase que as linguas xermánicas non teñen unha relación especial coas linguas celtas, pero hai tempo que se cre que as linguas itálicas teñen un parentesco especial coas linguas celtas, e que formaron unha unidade lingüística orixinal: as linguas italo-célticas.

Estes tres grupos de linguas indoeuropeas occidentais foron clasificadas conxuntamente como linguas *centum*, diferenciándose do resto das linguas indoeuropeas, chamadas linguas *satem* e situadas ó leste delas. Neste caso, as etiquetas lingüísticas tiñan que ver cos diferentes reflexos fonolóxicos da consoante velar palatalizada protoindoeuropea *k^j, atopada, por exemplo, na palabra para dicir «cen» nas linguas das dúas áreas.

Así é todo, co descubrimento da lingua tocario no Turquestán chinés, púxose a proba este concepto dunha simple división leste-oeste das linguas indoeuropeas. O tocario era claramente unha lingua *centum*, pero os falantes viviran a miles de quilómetros ó leste!

Claro que este era un claro caso do «arcaísmo da periferia». Aparentemente, os falantes de tocario, unha lingua que ten varias características arcaicas en común co celta, migraron cara ó leste desde a zona da patria dos indoeuropeos nunha época moi temperá, mentres que os falantes das outras linguas *centum* avanzaran cara ó oeste. Posteriormente, os falantes de indoeuropeo que permaneceran máis preto da zona da patria orixinal produciron as innovacións fonolóxicas características das linguas *satem*, aínda que algúns dos falantes destas linguas *satem* migraron despois cara ó leste ata lugares tan distantes como Irán ou India.

Posteriormente, veremos que as linguas celtas preservan trazos arcaicos característicos non só do tocario, senón tamén do hitita, considerado unha lingua irmá do protoindoeuropeo ou un dos descendentes máis temperáns do protoindoeuropeo.

Os Pobos Celtas na Península Ibérica

Pasando agora ó material arqueolóxico que reflicte as comunidades físicas dos pobos que falaban as linguas celtas, diriximos a nosa atención á Península Ibérica. Aquí, a pregunta básica é se os grupos de fala celta que entraron na Península Ibérica simplemente cruzaron os Perineos e entraron en España desde o nordés (a opinión tradicional)¹², ou se os celtas chegaron a España por mar desde o Mediterráneo oriental, asentándose directamente no suroeste de España (a hipótese alternativa proposta recentemente por eruditos asociados á teoría xeral «celtización desde o oeste»)¹³.

Con respecto á idea de que chegasen pobos de fala celta desde o sur de Alemaña e Austria durante o período de Hallstatt, a comezos da Idade do Ferro, e cruzasen os Perineos para

¹² Cf. Bosch Gimpera (1942) e a exposición en Alberro e Jordán Cólera (2008), p. 24 ff. Véxase tamén o mapa en Koch (2012), p. 140, que mostra as rutas de expansión segundo o modelo tradicional.

¹³ Cf. Cunliffe e Koch (2012), e tamén Koch e Cunliffe (2013). Obsérvese o mapa en Koch (2012), p. 193, que mostra a súa opinión sobre a distribución das linguas celtas contra a época de Herodoto.

asentarse en España, hai un problema lingüístico e un problema demográfico.¹⁴ O problema lingüístico é que os pobos de fala hispano-celta falaban unha lingua celta moi arcaica con trazos celta-Q, como testemuñan as inscricións peninsulares con crecente claridade.

Non obstante, está demostrado que a grande área lingüística da que se supón que chegaron (que inclúe as linguas gala e lepóntica) era unha área puramente celta-P, sen indicio algún de que en ningunha parte da zona se falasen linguas celta-Q. Argumentar a favor deste hipótese sería argumentar que tivo lugar un cambio de lingua na área da patria despois da súa partida, co resultado de innovacións lingüísticas celta-P nas linguas locais, mentres que eles, na súa nova patria, en España e Portugal, conservaron as arcaicas formas celta-Q orixinais. Pero non hai ningunha evidencia lingüística dun cambio tan radical nas áreas do seu territorio nativo.

O problema demográfico é que a teoría supón que os pobos celtas pasaron por zonas ocupadas por aquitanos, vascos e iberos. Non obstante, no momento da conquista romana, estas zonas seguían ocupadas por estes falantes de linguas non indoeuropeas e non por colonias espalladas de falantes de linguas celtas. Ademais, como suxire o castro da Idade do Bronce de La Bastida, en Murcia, os iberos eran un pobo militarmente poderoso e sofisticado e non proclive a permitir que un grupo estranxeiro pasase polo seu territorio sen trabas.

É como se agardase que crésemos que un Moisés celta dirixiu o seu pobo sen sufrir danos a través dun mar dos pobos da zona para chegar á terra prometida do centro e do sur de España, e que as augas se volveron cerrar unha vez que pasaron. En canto á terra prometida, parece que os celtas tiñan a posesión total do centro e do oeste de España e Portugal (excepto a zona dos lusitanos en Portugal), sen indicio de conflitos coas poboacións indíxenas, e isto tamén parece estraño.

A segunda hipótese, a asociada ás propostas de «Celticización desde o Oeste», teoriza que un gran grupo de indoeuropeos que falaban unha variedade tardía de indoeuropeo nuclear que despois se convertería no antepasado das linguas celtas, chegou por mar directamente desde o Mediterráneo oriental, asentándose inicialmente no suroeste de España. Posteriormente, expandírase en dirección norte ó longo da costa e cara ó interior da península desde o suroeste. En migracións posteriores, explorarían a costa occidental de Francia, viaxando río arriba cara ó interior, e utilizando Bretaña como base, expandiríanse cara ó norte ata Gran Bretaña e Irlanda.

Nesta teoría, a expansión da poboación que se convertería nos celtas realizaríase totalmente por mar, primeiro desde o Mediterráneo oriental ó suroeste de España, e despois ó norte polo Atlántico ata as Illas Británicas, pero principalmente ata Irlanda.

O sostén principal desta teoría é o satisfactorio descifre de inscricións na zona próxima á antiga Tartesos (Huelva) realizado por John Koch.¹⁵ Koch identificou estas inscricións como escritas nunha lingua que é claramente celta. Ata agora atopáronse unhas 95 inscricións no suroeste de España e no sur de Portugal e foron datadas no período 700-500 a.C. Por conseguinte, a cultura arqueolóxica asociada ás inscricións xa estaba no seu apoxeo na época na que estaban florecendo as culturas de Hallstatt na Europa central. Por tanto, a cultura de Hallstatt non pode ser a fonte de procedencia da lingua tartesa, xa que as dúas culturas foron contemporáneas.

¹⁴Cf. Koch (2013a).

¹⁵Cf. Koch (2012).

Unha vez máis, creo que sería un erro intentar derivar tódalas linguas celtas, as celtas-P e as celtas-Q, das linguas hispano-celtas temperás, espallándose río arriba cara ó norte e ó leste por medio dos sistemas fluviais continentais que flúen a través de Francia cara ó oeste. Facelo sería negar a importancia directa non só do galo, senón do lepóntico, sendo ámbalas dúas linguas celtas-P, na xénese das linguas celtas continentais. Tamén podería restarlle importancia á singular conexión italo-céltica, unha forte conexión lingüística que resistiu a proba do tempo no debate académico.

Pero, ó mesmo tempo, a nova teoría permítenos conectar as linguas celtas directamente coas linguas europeas orientais nunha época tardía e vincular o gaélico irlandés especificamente coas devanditas linguas. Máis adiante, volveremos a este tema máis detalladamente.

Celticización desde o oeste

Pero pasemos agora á reconstrución da realidade lingüística segundo esta segunda hipótese, a da «celticización desde o oeste». Esta teoría presupón a chegada repentina, por mar, dos devanceiros da poboación de fala celta da Península Ibérica, procedentes do Mediterráneo oriental, quizais xa no Período Calcolítico (Idade do Cobre) e quizais asociada coa expansión da cultura do vaso campaniforme, pero certamente ó comezo da Idade do Bronce na costa atlántica europea.

A motivación sería a busca de metais por parte de pobos que xa estaban familiarizados coa tecnoloxía de fundición e da metalurxia. En 2800 a.C., esta tecnoloxía estaba espallada pola metade sur da Península Ibérica, incluído o importante xacemento de Cabezo Juré, no suroeste de España. Como menciona Koch, «moitos [xacementos] teñen fortificacións extraordinarias e reflicten complexas sociedades xerárquicas...»¹⁶ Isto non foi un desenvolvemento evolutivo lento das culturas locais, senón un desenvolvemento rápido dos recursos locais realizado por poderosos e sofisticados grupos que acababan de chegar doutros lugares.

Pouco despois, en 2400 a.C., percibimos outro avance tecnolóxico en Ross Island, na costa suroeste de Irlanda, «...a onde a metalurxia e a cerámica campaniforme chegaron xuntas evidentemente...»¹⁷ En 2100 a.C., coa adición de estaño (presumiblemente de Cornualles), temos unha «... transición abrupta ó bronce de alto contido de estaño en Gran Bretaña e en Irlanda... mentres que Ross Island continuou sendo a fonte prominente de cobre para o estaño-bronce ata 1900 a.C... quen controlaba a produción de Ross Island tiña información para comunicar eficientemente ó longo de grandes distancias durante cinco séculos. As conexións con esta rede metalúrxica insular do comezo da Idade do Bronce definen o grupo Vilavella-Atios de Galicia e Norte de Portugal, comunidades que tamén tiveron predecesores asociados á cerámica campaniforme.»¹⁸

A rede comercial de Vilavella-Atios funcionou durante case un milenio, desde 2200 a.C. ata c. 1300 a.C., e incluía Irlanda, Wessex, Armórica e Galicia/Norte de Portugal.¹⁹

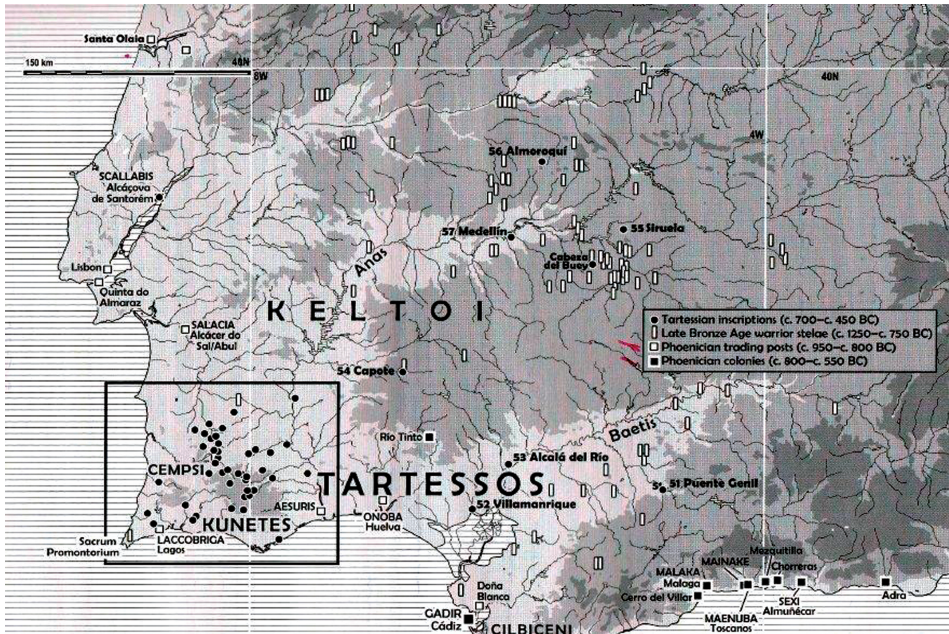
Koch di posteriormente que «...o protocelta foi o resultado da expansión do indoeuropeo nuclear ó territorio de fala ibera durante o Bronce Final Atlántico...» e ve

¹⁶Koch (2013b), p. 131.

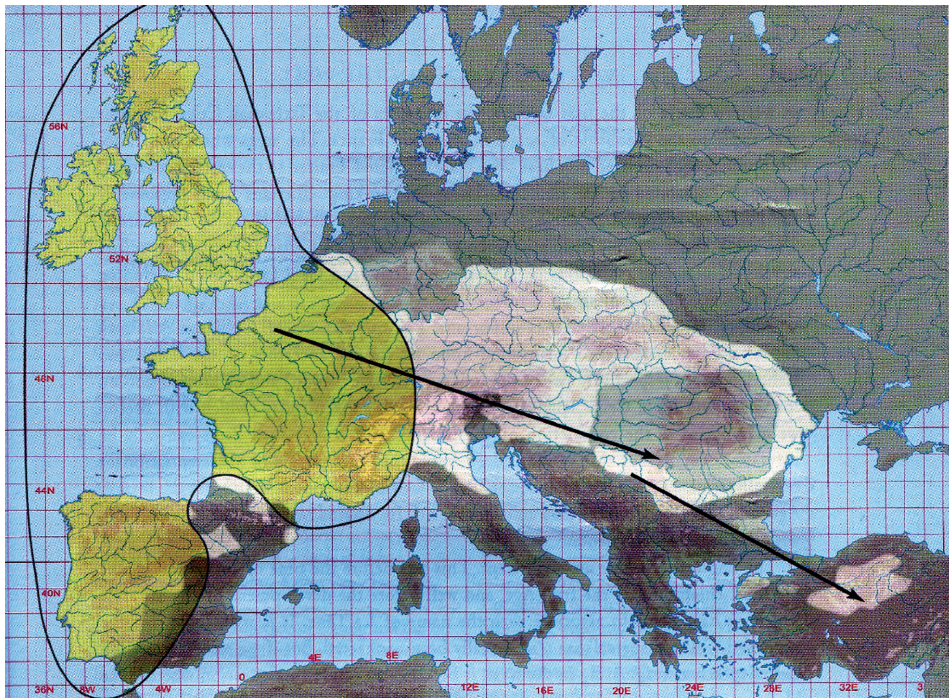
¹⁷Ibid., p. 135.

¹⁸Ibid.

¹⁹Ibid., p. 119.

Mapa A. O Suroeste da Península na Época das Inscrições Tartesas
(Cf. Cunliffe e Koch [2012], Fig. 9.1, p. 187).

Mapa B. A Área de Formación das Linguas Celtas nos Milenios Terceiro e Segundo a.C.
segundo a Nova Teoría (Cf. Koch e Cunliffe [2013], Fig. 8.5, p. 215).

«...[a actividade comercial do] comezo do Bronce Final Atlántico como a fonte [ou unha fonte] deste indoeuropeo nuclear...»,²⁰ facéndose eco das opinións manifestadas moito antes por Barry Cunliffe sobre que «...o celta atlántico debeu existir como lingua franca desde Portugal a Gran Bretaña desde finais da Idade do Bronce como mínimo.²¹

Volveremos á discusión de temas lingüísticos un pouco máis tarde, pero neste punto é oportuno observar que, ata agora, os datos arqueolóxicos son consistentes coas opinións respecto ás orixes dos pobos celtas contidas nas súas tradicións. Primeiro, que os devanceiros dos gaeles en Irlanda son produto dun movemento demográfico cuantioso desde as costas do norte de Galicia a Irlanda nun período moi temperán²², e segundo, que os *celtici* que se asentaron ó longo da costa occidental da Península Ibérica crían que os seus devanceiros viñeran do suroeste da península, da rexión do río Guadiana, e non do nordés.²³

Por último, aínda que non menos importante, hai parte dunha tradición que non está incluída no *Lebor Gabála Éirenn* (O Libro das Invasións de Irlanda). Deixemos que nolo conte John Koch:

«[Os etnónimos] ... *Érainn* e *Érna* aparecen na literatura temperá irlandesa, referíndose maiormente a un grupo marxinal que en tempos históricos temperáns residía no suroeste... Aínda que os literatos irlandeses temperáns non o din nunca, que eu saiba, para eles debía resultar obvio que *Érainn* significaba simplemente «persoas de Ériu, irlandeses». Ese era, sen dúbida, un uso confuso para un grupo da periferia do país... sen grande importancia en tempos históricos... Nos acontecementos rexistrados nas crónicas contemporáneas, os reis *Érainn* nunca tiveron aspiracións serias de chegar ó preeminente lugar real de Tara, no val do Boyne. Por conseguinte, hai dous relatos memorables e elaborados no Ciclo Temperán dos Reis Irlandeses que explican como conspiraron forzas sobrenaturais para botar os reis *Érainn* da mitoloxía prehistórica do reino de Tara e trasladar os seus sucesores dinásticos ó suroeste... O que non sabían os escritores irlandeses do comezo do medioevo, e o que non soubemos nós ata hai pouco, é que, antano, o país dos *Érainn* foi culturalmente dominante, máis có val do Boyne, na época na que a posición social alta estaba definida polas armas e ornamentos feitos co «metal A» de Ross Island. Non é inconcibible que o grupo que trouxo a metalurxia a toda Irlanda, cambiando o estilo de vida do país por completo e para sempre, lle dese o seu nome e a súa identidade á nación».²⁴

Así, parece que as cambiantes fortunas das dinastías irlandesas e dos grupos étnicos relacionados con elas causaron un conveniente lapso na memoria dos historiadores tradicionais, de xeito que mesmo datos evidentes puídesen ser «esquecidos». Esta sería unha excelente ilustración da etnohistoria como un «espellismo da realidade», fiel, no principal, á realidade antiga, pero cos detalles manipulados polos recitadores da tradición cando resultase politicamente conveniente.²⁵

Non obstante, antes de abandonar Irlanda, temos información adicional procedente da tradición irlandesa que axuda a poñer toda a información anterior nunha perspectiva

²⁰Ibid., p. 133.

²¹Cf. Cunliffe (2001), pp. 296-297.

²²Cf. *Lebor Gabála Éirenn* en Koch e Carey (2000), pp. 226-271.

²³Cf. Alberro e Jordán Cólera (2008), p. 70.

²⁴Koch (2013b), pp. 134-135.

²⁵Cf. Vansina (1965), a obra clásica do etnohistoriador Jan Vansina, que seguiu a pista da historia oral de varios reinos bantús na África central.

moito máis clara. Como indica o xenetista Stephen Oppenheimer, se sumamos os anos de reinado de cada rei segundo as listas tradicionais de reis irlandeses, descubrimos que os reinados comezan uns 2000 anos antes de Cristo, xusto a comezos da Idade do Bronce, cando empezou a revolución tecnolóxica en Irlanda.²⁶

Desde os Balcáns á Península Ibérica

Pero o *Lebor Gabála Éirenn* tamén fala dun movemento anterior dos gaeles desde o Mediterráneo a España. Vexamos agora o que teñen que dicir os datos arqueolóxicos, xenéticos e lingüísticos sobre esa parte da tradición.

Aquí, terá grande importancia o traballo de dous eruditos. O xenetista Stephen Oppenheimer usou probas xenéticas e arqueolóxicas para conectar as Illas Británicas e a Península Ibérica co occidente da Península Balcánica.²⁷ O material é abundante e merece unha discusión moito máis ampla, pero as implicacións son concluíntes. Irlanda e Gran Bretaña están conectadas — vía Galicia — co oeste da Península Balcánica, con Albania como epicentro xenético. Os fíos xenéticos que conducen a Irlanda e a Gran Bretaña parecen ser fíos separados, indicando movementos diferentes en épocas distintas, uns a finais do período neolítico e outros durante o período calcolítico ou comezos da Idade do Bronce. Como di Oppenheimer, «...estas rutas separadas e paralelas ata Gran Bretaña e Irlanda puideron ser a base das diferenzas sonoras sistemáticas entre as ramas das linguas goidélicas e britónicas».²⁸

Desde a perspectiva da arqueoloxía, a motivación para un movemento tan rápido e de tan longa distancia sería a busca de cobre por parte de experimentados tecnólogos.

A distribución do haplotipo E3b1 parece seguir principalmente unha ruta terrestre que vai directamente desde Albania ós Alpes e a través do norte de Francia ata un «punto xenético clave» nas minas de cobre de Great Ormes Head, no norte de Gales.²⁹

A distribución do haplotipo J2-M12 segue unha ruta maiormente marítima en dirección oeste a través do Mediterráneo ata dous «puntos xenéticos clave» na Península Ibérica: Galicia e o sueste de España, na zona dos iberos.³⁰

Parece que o grupo que se asentou entre os iberos no sueste da Península Ibérica foi absorbido pola comunidade de fala ibera, mentres que parece que o grupo que navegou a través do Estreito de Xibraltar se asentou principalmente en Galicia. Alí, presumiblemente, estableceron unha próspera comunidade de fala celta que quizais desenvolvese a distintiva «cultura castrexa» e utilizase a zona como trampolín para a súa posterior expansión, tanto ó norte, a Gran Bretaña e a Irlanda, como ó sueste, ó interior da Península Ibérica.

Ó mesmo tempo, se o grupo que migrou por terra desde Albania e avanzou cara ó norte a través dos Alpes se asentou ó longo da ruta, puido establecer comunidades de fala en lugares escollidos da Europa continental e, co tempo, por medio da interacción e dos matrimonios mixtos con comunidades veciñas, introducirían innovacións na súa lingua. Entrementres, os seus parentes que seguiran a ruta marítima cara ó oeste, desenvolverían innovacións lingüísticas como resultado da interacción cos pobos da Península Ibérica.

²⁶Cf. Oppenheimer (2007), pp. 100-106, pero especialmente p. 102.

²⁷ Cf. Oppenheimer (2012), particularmente pp. 144-147.

²⁸Ibid., p. 145. Cf. tamén Figura 6.5 na p. 142.

²⁹Ibid., p. 146.

³⁰ Cf. Figura 6.4 na p. 139.

Como dixo Oppenheimer, nese caso, poderíamos estar vendo a xénese das profundas diferenzas entre as linguas goidélicas e britónicas de hoxe. O primeiro grupo representaría os falantes das que se converterían nas linguas celtas-P, mentres que o segundo grupo representaría os falantes das que se converterían nas linguas celtas-Q. O camiño seguido polo primeiro grupo explicaría a existencia das linguas celtas-P ó longo da ruta, tales como o lepóntico (no norte de Italia) e o galo. Tamén explicaría as características lingüísticas comúns compartidas polas linguas itálicas e as linguas celtas. Por suposto, os falantes de protoitálico e de protocelta tamén puideron ser veciños no oeste dos Balcáns antes de migrar ó oeste a través ou arredor do Mar Adriático.

Así e todo, é importante sinalar que os dous grupos, os putativos celtas-P e celtas-Q, saen do mesmo punto de partida, dun epicentro situado en Albania, e que a distribución dos dous haplotipos se superpón de varios xeitos interesantes.

Non obstante, antes de abandonar os Balcáns, volvemos ós datos lingüísticos, onde o traballo de Graham Isaac ten grande importancia.³¹ Isaac non se centra en ningunha área xeográfica, incluídos os Balcáns, pero as súas opinións atraen a nosa atención ós Balcáns. Isaac mantén que as linguas celtas conteñen moitas innovacións lingüísticas que son específicas das linguas indoeuropeas orientais.

Teñamos presente que estas características lingüísticas non son trazos herdados da lingua protoindoeuropea nai orixinal. Son innovacións lingüísticas que xurdiron en diferentes ramas destas linguas orientais despois da separación do protoindoeuropeo – e estas innovacións ocorren nas linguas celtas. As linguas e os grupos que menciona son: indoirano, báltico, eslavo, grego, tocario e albanés.³² Observemos que todas estas linguas son linguas *satem* – agás o tocario, que é unha lingua *centum*, pero como observamos antes, os tocarios estaban situados ó leste, nada menos que no Turquestán chinés!

De feito, en canto a que as linguas celtas sexan linguas *centum*, xunto coas linguas itálicas e as xermánicas, Isaac mesmo chega a dicir que «...malia a situación occidental dos celtas en tempos históricos, non comparte trazos innovadores significativos coas outras linguas prominentes do oeste indoeuropeo, itálicas e xermánicas. Hai características compartidas con estes grupos, por suposto, pero son dunha natureza cronoloxicamente trivial».³³

Para Isaac, compartir palabras tomadas como préstamos entre grupos lingüísticos veciños significa pouco en termos de ascendencia xenética. Para el, «...son as innovacións gramaticais as que teñen peso, como as reveladas en alteracións inusitadas dos sistemas fonolóxico e morfolóxico da lingua».³⁴

A morfoloxía do verbo ten un interese particular para Isaac, en especial, as innovacións relacionadas coas cambiantes funcións do morfema *-s-*, atopadas nas raíces de certos verbos protoindoeuropeos que orixinalmente marcaron o tempo aoristo (pretérito) da protolingua.

³¹Cf. Isaac (2012).

³²Ibid., p. 165.

³³Ibid., p. 157. Como afirma detalladamente na p. 158, o «italo-celta» non existe como unha entidade xenética especial. As linguas celtas e as linguas itálicas simplemente compartiron algúns trazos como veciños nalgún momento da Prehistoria.

³⁴ Ibid., p. 158.

Mapa C. Rutas Marítimas no Mediterráneo na Idade do Bronce Tardío
(Cf. Koch e Cunliffe [2013], Fig. 4.9, p. 117).

«As dúas formacións sigmáticas..., futura e desiderativa, son sintomáticas dunha explosión xeral na produtividade de formas verbais sigmáticas en xeral, representadas tamén, e moi sorprendentemente, polo aumento e xeneralización do aoristo sigmático, como se ve en grego, indoirano, eslavo e celta. A formación está presente incipientemente noutras linguas e, de feito, tamén acadou unha produtividade limitada en itálico. Pero só é en grego, indoirano, eslavo e celta onde o aoristo sigmático se converte na formación produtiva por excelencia para tódolos novos verbos, ademais de ser xeneralizada en moitos casos a verbos vellos cuxas herdadas formacións do aoristo estaban moribundas». ³⁵

Despois de dar diversos exemplos moi específicos, Isaac salienta que:

«innovacións morfolóxicas distintivas tales como estas só se poden compartir polas comunidades lingüísticas que as empregan cando estas comunidades son contiguas. Xa que ... o grego e o indoirano en particular, tamén o báltico e o eslavo, son representativos dunha configuración dialectal moi tardía, innovando moitos trazos non compartidos en común por outras linguas indoeuropeas..., dedúcese que o celta tamén xurdiu dunha sección desta configuración dialectal. Polo tanto, unha gran parte do que é distintivo, do que identifica as linguas celtas, pertence a esta configuración, á que a xeografía e a historia lingüística nos obrigan a situar en Europa oriental no cuarto ou no terceiro milenio a.C.». ³⁶

Unha innovación específica leva a Isaac á conclusión de que os devanceiros daqueles que despois falaban celta común «...eran parte dunha zona de contacto lingüístico contra o 2000 a.C. que abranguí tamén os devanceiros dos bálticos, eslavos, albaneses e iranianos». ³⁷

Pero, onde estaría situado este continuo dialectal indoeuropeo tardío? É moi posible que estivese na Península Balcánica e nos seus arredores. Pode sorprenden a algúns que a lingua grega e a armenia estean tan estreitamente relacionadas, xa que agora os armenios están situados no extremo meridional do Cáucaso. Non obstante, como nolo recorda J. P. Mallory, os armenios migraron dos Balcáns ó lugar no que se atopan agora nos albores da historia. ³⁸ Se os armenios trashedantes puideron migrar ata tan lonxe a través de Asia Menor, por que non os tocarios?

Pero, temos algunha confirmación de que tipo de lingua empregaban estes falantes de dialectos indoeuropeos balcánicos nese período da Prehistoria? Temos textos dos gregos micénicos e resulta que a forma moi temperá de grego que falaban se conservou «esencialmente como indoeuropeo nuclear no seu desenvolvemento». Koch, resumindo a Garrett (2006), di que as análises de Garrett do grego micénico «...implican un continuo dialectal do indoeuropeo nuclear, non moito antes de 2500 a.C. digamos...», que existira nos Balcáns pouco antes do grego micénico. ³⁹

Deste xeito, parece que na Península Balcánica, xusto no comezo da Idade do Bronce, cando os buscadores de minerais estaban a piques de saír por mar en dirección oeste desde Albania ou das zonas veciñas da costa dálmata en busca de metais ó longo da

³⁵Ibid., pp. 159-160. A importancia do aoristo sigmático resultará evidente cando vexamos a exposición de Calvert Watkins sobre o verbo en gaélico irlandés antigo. Cf. Watkins (1962/1969).

³⁶Ibid., p. 160.

³⁷Ibid., p. 164.

³⁸Mallory (1989), p. 33.

³⁹Cf. Koch (2013b), pp. 105-106.

Europa Atlántica, parece que estaban presentes diversos grupos que falaban unha versión posterior de protoindoeuropeo lixeiramente distinta, e entre eles, os devanceiros dos pobos de fala celta.

E así, unha vez máis, os fantasiosos relatos de *Lebor Gabála Érenne* e de *Foras Feasa ar Éirinn* sobre as orixes dos diferentes grupos de gaeles que invadiron Irlanda sucesivamente desde os Balcáns – desde «Grecia», «Tracia», «Escitia», etcétera— poden ter certa base.

Buscadores Balcánicos de Minerais na Península Ibérica

Volvendo á arqueoloxía, sigamos estes navegantes que procuraban metais no oeste ata as costas da Península Ibérica, evitando os ben armados e ben fortificados iberos da costa mediterránea. Que clase de lingua trouxeron con eles? Podemos supoñer que, igual có grego micénico, era bastante próxima ó indoeuropeo nuclear tardío. Pero, xa comezara a desenvolver características celtas distintivas?

Se cremos que os devanceiros dos celtas-P, incluídos os falantes de dialectos que posteriormente se converterían no lepóntico e no galo, xa estaban avanzando terra adentro en dirección noroeste, rodeando os Alpes, a través do sur de Alemaña e da Galia e na dirección xeral de Gran Bretaña, debemos supoñer que levaron con eles os xermes do protocelta ou non compartirían innovacións lingüísticas celtas cos seus curmáns celtas-Q, que navegaban en dirección á Península Ibérica.

Se o protocelta se desenvolveu totalmente na Península Ibérica, os celtas-P non poderían compartir as innovacións que caracterizan o celta común. Dito doutro xeito, se se postula unha expansión do galo desde o norte de España, subindo polos ríos do occidente francés ata a Galia central, onde deixa iso o lepóntico, unha lingua celta-P aniñada confortablemente no lado italiano dos Alpes?

Non hai evidencias lingüísticas dese período da Prehistoria na Península Ibérica, claro, pero comézanse a acumular evidencias case 1.500 anos despois. Koch ten algunhas cousas interesantes que dicir sobre a diferenciación lingüística entre as linguas indoeuropeas do centro e do occidente da península. En primeiro lugar, pola evidencia arqueolóxica, parece que as linguas indoeuropeas se expandiron cara ó interior desde a área costeira atlántica (tipificada polas culturas do grupo Vilavella-Atios) despois de 1300 a.C. aproximadamente, ata incluír todo o que os romanos coñeceron posteriormente como a Hispania Celtica, a enorme área caracterizada por topónimos co elemento *-briga*, na que se inclúen as inscricións do suroeste, arredor de Tartesos. Esta expansión estaría completada en 1100 a.C. aproximadamente, e marcaría o Bronce Final Atlántico.⁴⁰

En canto ás linguas individuais, o lusitano parece ser claramente indoeuropeo, pero non celta, evidentemente, xa que aínda conserva o son /p/ protoindoeuropeo. Polo contrario, os seus veciños celtiberos e tartesos perderon o /p/, e esa perda é unha destacada característica das linguas celtas. Tanto os celtiberos como os tartesos lindaban co territorio dos iberos, que falaban unha lingua non indoeuropea que non tiña o son /p/, polo que é posible que as linguas celtas desenvolvesen esa característica a través da «exposición prolongada ó sistema sonoro ibero».⁴¹

⁴⁰Ibid., p. 124.

⁴¹Koch (2012), p. 294.

En canto ás diferenzas entre tarteso e celtibero, «as afinidades do galo (e do goidélico e do britónico) co tarteso contrastan co carácter conservador e relativamente illado do celtibero», tan apartado das rutas marítimas do Atlántico. «Sen acceso ó mar e apertado entre [linguas non indoeuropeas] e os Perineos, o celtibero estaba idealmente situado para quedar illado das innovacións que afectaban as outras linguas celtas». ⁴² É posible que tamén existise unha diferenza importante nos sistemas sonoros das dúas linguas, pero volveremos a iso posteriormente.

En canto ós celtas-P, ó norte dos Perineos, se algunha vez perderon o /p/ por algunha razón ⁴³, como volveron reincorporar o /p/ ó seu sistema sonoro? Koch ten unha resposta:

«Ó outro lado dos Perineos, o celta sen *p* íase atopar en contacto co itálico e o xermánico e outras linguas con *p*. Foi alí onde o celta desenvolveu, ou restaurou, un sistema sonoro máis parecido ós dos seus veciños centroeuropeos: o **k** herdado pasou a ser articulado como *p*, a característica definitoria dos celtas-*p*». ⁴⁴

A Chegada a Irlanda dos Buscadores de Metais da Península Ibérica

Avanzando en dirección norte desde a Península Ibérica, intentemos seguir a suposta ruta dos buscadores de cobre e os seus descendentes ata Gran Bretaña e Irlanda. Se seguimos a ruta bosquexada anteriormente, chegamos á zona de cobre da Ross Island, no suroeste de Irlanda, lugar da revolución tecnolóxica que, co estaño de Cornualles, introduciu a Revolución do Bronce nas Illas Británicas e na parte norte da Europa Atlántica. Segundo a tradición irlandesa, tamén foi no suroeste de Irlanda, en Inbhear Scéine, onde desembarcaron os fillos de Míle Spáinne.

Despois de desembarcaren, con quen se atoparían? Deixando a un lado os seres míticos que gobernaban Irlanda daquela, os Tuatha Dé Danann, poderíamos dicir con seguridade que atoparon celtas-P en Irlanda, sen mencionar outros posibles grupos, incluídos falantes de linguas non indoeuropeas como os vascos ou os saami.

A razón pola que menciono os celtas-P especificamente é que as tradicións irlandesas falan dun grupo chamado os Cruithne, no nordés de Irlanda, e ese é o mesmo etnónimo que tamén utilizaron os irlandeses para os pictos do nordés de Escocia. A forma gaélica reconstruída dese nome é **Qritani* e a forma britónica reconstruída do mesmo nome é **Pritani*. O nome romano dos britanos era *Britanni* e o nome de Gran Bretaña en galés medieval é *Prydain*. Así que parece que temos un nome nativo (derivado do celta-P) para Gran Bretaña e os seus habitantes, e unha versión celta-Q do mesmo etnónimo para os seus parentes en Irlanda.

Deste xeito, no amencer da historia escrita en Irlanda e en Gran Bretaña, atopamos celtas-P no nordés de Irlanda e no nordés de Escocia, dúas das áreas máis remotas da Europa continental. Se as poboacións representan poboacións indíxenas nesas zonas, esas poboacións falan linguas celtas-P, non celtas-Q. Os celtas-Q parecen ser intrusos tardíos – con toda certeza en Gran Bretaña. A súa invasión das illas escocesas e do oeste de Escocia comeza cando o Imperio Romano empeza a colapsarse, e esa invasión está ben rexistrada na tradición irlandesa.

⁴²Ibid., pp. 294-295.

⁴³Se non había presenza ibera ó norte dos Perineos, que veciños inducirían os celtas locais a perder o son /p/? Influirían neles os aquitanos non indoeuropeos? Non temos ningunha resposta satisfactoria para isto.

⁴⁴Ibid., p. 295.

Temos algunhas probas de grupos irlandeses asentándose en Gran Bretaña na Prehistoria e de grupos britónicos asentados en zonas do sur de Irlanda, pero isto chama pouco a atención na tradición irlandesa. Co colapso do Imperio Romano, asentáronse grupos irlandeses en diversas partes de Gales e, como xa mencionei, expandíronse ata o oeste de Escocia. A súa relación cos Cruithne debía ser complexa e establecida había tempo, e nela incluíríanse alianzas e casamentos, así como rivalidade e guerra entre os dous grupos. Os historiadores romanos, por exemplo, observaron que os dous grupos («Picti»/Cruithne e «Scotti»/Gaeles) formaban alianzas para facer incursións conxuntas no norte de Gran Bretaña, ó sur das murallas romanas. Recordemos tamén a rápida cristianización da Escocia picta, levada a cabo pouco despois por Colm Cille e os seus compañeiros, os misioneiros irlandeses, e a unión do reino gaélico e o reino picto baixo Cínaed Mac Ailpín a mediados do século IX. Toda esta actividade conxunta suxíreme amplas alianzas, matrimonios mixtos e bilingüismo entre dous grupos distintos.

A miña resposta a por que non se expandiron antes os irlandeses estaría relacionada coa forza dos grupos britanos en Gran Bretaña en épocas prerromanas. Coa destrución do poder militar deses grupos polos romanos e o posterior colapso do poder romano en Gran Bretaña, os irlandeses atoparon un oco ó que podían desprazarse, pero fixérono conxuntamente cos seus aliados Cruithne en Escocia.

Así que a imaxe que teño dos celtas-P e dos celtas-Q nas Illas Británicas é a dos celtas-P chegando a Gran Bretaña (e quizais a Irlanda) desde o continente (como seguían facendo os Belgae na época na que César conquistou Gran Bretaña), e os celtas-Q chegando ó suroeste de Irlanda na mesma época, aproximadamente, ou posteriormente, desde a Península Ibérica. Ámbolos dous grupos serían xa distintos lingüísticamente – polo menos ata certo grao.

Pero o problema actual é que, como xa mencionei moito antes, ó examinarmos hoxe os descendentes dos dous grupos orixinais, atopamos unha enorme fenda lingüística entre as dúas linguas en Irlanda e en Escocia, por un lado, e en Gales e en Armórica polo outro. Para preguntar *Cómo estás?*, por exemplo, un falante de gaélico irlandés do sur diría *Conas atá tú?*, mentres que un falante de galés diría *Sut wyt ti?* Un castelán falante pode intuír unha conexión entre a frase gaélico-irlandesa e a frase castelá *Cómo estás?*, pero non estou seguro de que extraese moito significado da frase galesa.

Evidencia da Prehistoria nas Linguas Vivas

Examinemos estas linguas máis atentamente, extraendo información non só de formas máis antigas, senón tamén de formas modernas, xa que as linguas vivas poden conservar material moi antigo, a miúdo con formas sorprendentemente inalteradas.

Algunhas linguas, xeralmente nas zonas máis remotas, só cambiaron dun xeito mínimo durante longos períodos de tempo, conservando gran parte do seu antigo carácter. O islandés moderno cambiou pouco en mil anos e o lituano moderno conserva, como mínimo, unha boa parte do protoindoeuropeo tardío.⁴⁵ Pero incluso unha lingua que cambiou tanto como o inglés moderno pode conservar formas lingüísticas moi antigas. Por exemplo, na frase *I am a European*, o inglés conserva a forma *am* inalterada desde o período do

⁴⁵O Prof. William R. Schmalstieg referiuse ó lituano como un «dinosaurio lingüístico» na súa introdución a Zinkevičius (1996).

protoindoeuropeo. Comparemos as formas cognadas: irlandés antigo *am*, albanés *jam* e a forma *em* en armenio.⁴⁶

Ás veces, non é só unha forma lingüística a que nos chama a atención, senón a súa posición nunha construción lingüística. En castelán, dise ¡*Siéntese!* (Sente!), pero para formar o seu equivalente negativo, dise ¡*No se siente!* (Non sente!). Por que pasa obrigatoriamente a partícula reflexiva *-se-* a un lugar entre a partícula negativa e o verbo na construción negativa? Que eu saiba, non se dá ningunha explicación para esta inusitada regra gramatical.

Atopamos unha posible explicación no lituano, no que unha partícula (como a partícula negativa *ne-*) anteposta ó verbo atrae á partícula reflexiva *-si-* automaticamente, e así salta desde o seu sitio detrás do verbo ó lugar que hai entre a outra partícula e o verbo. Para dicir «Siéntese!» en lituano, dise *Sėskites* (= *Sėskite-si*) e para dicir «No se siente!», dise *Nesisėskite!* (= *Ne-si-sėskite!*). A miña explicación para esta estraña coincidencia sería que estas dúas linguas vivas, separadas por moitos quilómetros desde hai miles de anos, comparten unha regra gramatical herdada do protoindoeuropeo ancestral.

A importancia dos Paradigmas Verbais

Observemos que estes dous sorprendentes exemplos de aparente conservación de formas e construcións lingüísticas ó longo de miles de anos implican verbos. Os verbos, que decote son complexas construcións lingüísticas, son fundamentais para o significado dunha frase en calquera lingua. E en anos recentes, a lingüística histórica e a comparativa mostraron un grande interese non só polos cambios nas formas verbais dunha lingua co paso do tempo, senón tamén na forma dos paradigmas verbais completos durante a súa evolución nesa lingua ó longo do tempo.

Xeralmente, os paradigmas verbais son bastante estables ó longo do tempo. Naturalmente, en situacións pouco usuais como a crioulización dunha lingua, os paradigmas poden cambiar dun xeito espectacular en tan só unha ou dúas xeracións pero, normalmente, os paradigmas verbais evolucionan bastante lentamente. No caso da lingua grega, hai textos escritos que nos permiten seguir a evolución dos seus paradigmas verbais e mostran unha «extraordinaria continuidade e estabilidade ó longo duns 3500 anos».⁴⁷

Neste artigo imos examinar detalladamente os paradigmas verbais, e o concepto clave que debemos ter presente ó facelo é que os paradigmas verbais, normalmente, non cambian moi rapidamente, e non cambian sen unha causa. Son moi estables.

Calvert Watkins, ó analizar a evolución dos paradigmas do sistema verbal celta, salientou a importancia de ver «a historia da lingüística como unha sucesión de sistemas lingüísticos» que leva a «unha comprensión da totalidade da lingua no seu desenvolvemento [e non en] centrar ... a atención en formas lingüísticas illadas». Na súa opinión, isto débese a que:

«As categorías formais e funcionais dunha lingua cambian, desenvólvense e desaparecen a unha velocidade menor cás formas individuais que as comprenden en calquera momento. Por esta razón, foron recoñecidas como unha guía máis segura para a reconstrución da historia da lingüística cá manipulación de formas léxicas illadas».⁴⁸

⁴⁶Cf. Beekes (1995), p. 144.

⁴⁷ Joseph (1990), p. 412.

⁴⁸Cf. Watkins (1962/1969), p. 3.

Comezando co paradigma do verbo castelán *venir*, centraremos a atención nos tempos do indicativo: o presente, o pretérito (pasado simple), o imperfecto (pasado habitual) e o futuro. Tamén incluiremos o modo condicional por razóns que axiña serán evidentes, pero deixaremos a un lado o modo subxuntivo (presente e pasado) e o modo imperativo. Ademais, só examinaremos as formas da terceira persoa do singular, para podernos centrar totalmente na forma do verbo en cada tempo.

Venir («Vir»)

vendr á	(«virá»)	vendr ía	(«viría»)
viene	(«ven»)		
vino	(«veu»)	ven ía	(«viña»)

O verbo *venir* é irregular, pero mostra a organización interna dos paradigmas doutros verbos, regulares e irregulares. Se comezamos co tempo presente, vemos que a forma *viene* ten unha leve irregularidade: a vogal da raíz debería ser **e**, e non **ie**. Se fose así, as raíces das formas dos tempos presente e imperfecto serían idénticas, como o son en moitos outros verbos casteláns.

O que é máis importante é a forma do tempo pretérito (pasado simple), porque, ademais do cambio da vogal (de **e** a **i**), a vogal final non leva acento, que é moi importante para distinguir as persoas e os tempos dos paradigmas en castelán.⁴⁹ Non obstante, como veremos, as formas do tempo pretérito, normalmente, mostran irregularidades nas linguas.

O que é moi interesante é a maneira de formar a forma condicional *vendría*. O tema da forma futura (*vendr-*) está unida ó morfema flexivo *-ía* do imperfecto (pasado habitual) para producir a forma condicional *vendr-ía*. (Aquí non é importante que o tema do futuro fose tomado prestado da forma infinitiva *venir*). Isto é razoable, xa que, tipicamente, o tempo condicional representa un suceso futuro visto no contexto do pasado. Por exemplo, *Dijo el mes pasado que vendría ayer* («Dixo o mes pasado que viría onte»).

Examinemos agora o paradigma do verbo «vir» en gaélico irlandés moderno. Veremos unha organización idéntica do paradigma verbal, aínda que o contido do paradigma é diferente.

Tar («Vir!»)

tiocfaidh	(«virá»)	thiocfadh	(«viría»)
tagann	(«ven»)		
tháinig	(«veu»)	thagadh	(«viña»)

Como vemos, os tempos son idénticos en ámbalas dúas linguas, e as relacións internas dos pares de formas dentro do paradigma verbal tamén son idénticas.

⁴⁹ Obsérvese, por exemplo, a diferenza entre as formas verbais *hablo* («falo») e *habló* («falou»).

Neste paradigma, a forma pretérita *tháinig* é moi irregular. Os tempos presente e imperfecto (pasado habitual) comparten a mesma raíz (*tag-*), aínda que a raíz da forma imperfecta mostra a lenición da consoante inicial que distingue a tódalas formas do tempo pasado. O tempo futuro distínguese polo seu inusitado tema (*tiocf-*), que inclúe o morfema que marca o tempo futuro, *-f*. Ó formar o tempo condicional, o tema do futuro retén o morfema *-f*, pero sofre a lenición da consoante inicial cando o tema do futuro se combina co sufixo *-adh* do tempo imperfecto, como sería de esperar.

Para poder aclarar como funciona este método de construción do tempo condicional, empreguemos o verbo gaélico-irlandés regular **scríobh** («Escribir!») como exemplo.⁵⁰

Scríobh («Escribir!»)

scríobhfaidh («escribirá») *scríobhfaidh* («escribiría»)

scríobhann («escribe»)

scríobh («escribiu») *scríobhadh* («escribía»)

Se nos centramos na formación da forma do tempo condicional, veremos que co sufixo do imperfecto *-adh* e o tema do futuro *scríobhf-* creamos a forma do tempo condicional *scríobhfadh*. Iso podémolo representar como unha fórmula:

scríobhadh /skrʲi:vax/ + *scríobhfaidh* /skrʲi:fa/ = *scríobhfadh* /skrʲi:fax/.

Tódolos verbos regulares mostran este modelo de paradigma verbal en gaélico irlandés, con tódalas súas relacións internas entre formas. Os verbos casteláns regulares mostran o mesmo tipo de paradigma, coas mesmas relacións entre formas, especialmente a formación do tempo condicional con elementos tomados prestados das formas dos tempos futuro e imperfecto. Os lingüistas observaron as estrañas similitudes entre o sistema verbal gaélico-irlandés e o sistema verbal castelán, pero non tiveron explicación ningunha.

Vemos un sistema idéntico en linguas romances de fóra da Península Ibérica — en francés e en italiano, por exemplo. Pero só nas linguas romances localizadas na rexión italo-céltica. En romanés, ó leste, este sistema non existe. Tampouco existe nas linguas xermánicas ó norte — en inglés e en alemán, por exemplo. E, sorprendentemente, parece que tampouco existe nas linguas celtas-P — en galés e en bretón.

En realidade, existe en galés, pero está oculto por moitos acontecementos posteriores. Vémolo na variante da forma condicional do verbo «ser» *byddwn i*. Así, utilizando o sufixo *-wn i* da forma do imperfecto *roeddwn i* («era») e o tema *bydd-* da forma do futuro («serei...»), obtemos *byddwn i* («sería...»).⁵¹

A existencia anterior desta maneira de construír as formas do tempo condicional nas linguas celtas-P en Gran Bretaña e na Galia axudaría a explicar a formación posterior das formas verbais do condicional nas linguas galo-romances. Pero os moitos desenvolvementos

⁵⁰Este é un verbo tomado como préstamo do latín.

⁵¹Cf. *Gramadeg Cymraeg Cyfoes: Contemporary Welsh Grammar* (1976), pp. 32-35.

posteriores nas linguas celtas-P, especialmente a proliferación de construcións verbais progresivas no sistema de tempos, escureceron esta pauta en gran medida.⁵²

Deste xeito, entre as linguas non romances do norte de Europa, o paradigma verbal como o atopamos nas linguas romances occidentais só existe en gaélico irlandés. En lituano existe un paradigma cunha disposición similar dos tempos, e isto permítenos conxecturar a posible antigüidade do paradigma, pero en lituano non se atopan as mesmas claras relacións entre pares de formas no paradigma, especialmente a creación das formas do condicional con elementos das formas do futuro e do imperfecto. Este paradigma verbal concreto parece ser unha clara innovación lingüística na zona ocupada anteriormente polas linguas celtas en Europa occidental.

A alternativa a ver este paradigma como un fenómeno de substrato na formación do latín vulgar é imaxinar que, dalgunha maneira, evolucionou a partir do paradigma existente no latín clásico, pero unha ollada rápida ós tempos e modos do paradigma verbal do latín clásico revelará decontado que non puido ser a orixe do paradigma verbal do romance occidental.

Ser / Estar e os seus Equivalentes nas Linguas Gaélicas

Pasemos agora a outro fenómeno das linguas romances da Península Ibérica — a división do verbo «ser» en dous verbos, *ser* e *estar*. Estes dous verbos xogan papeis gramaticais moi distintos. Resumindo, o verbo *ser* emprégase para expresar permanencia e o verbo *estar* emprégase para expresar condicións temporais, situación, etcétera.

O verbo *estar* herdouse do protoindoeuropeo, pero parece que nesta lingua o seu significado era o dun verbo normal que só expresaba o concepto de «permanencia», igual có cognado inglés *stay*. O uso do verbo *estar* como parte do verbo *ser* parece ser unha innovación nas linguas ibero-romances, polo que non se atopa nas linguas galo-romances nin en ningún outro grupo de linguas indoeuropeas⁵³, agás en gaélico irlandés, onde vemos un sistema case exactamente igual funcionando ó longo de liñas paralelas.

Examinemos o uso dos verbos *ser* e *estar* en castelán e o seu equivalente en gaélico irlandés:

Es hombre. («É un home»)
Is fear é.

Es joven. («É un home novo»)
Is fear óg é.

Está en la casa. («Tá na casa»)
Tá sé sa teach.

Está cansado. («Tá canso»)
Tá sé tuirseach.

Está hablando. («Tá a falar»)
Tá sé ag caint.

⁵²Cf. Watkins (1962/1969), p. 109, e a súa referencia a «...a case total abolición de morfoloxía verbal primaria complexa nas linguas britónicas, na época das nosas primeiras crónicas extensas...». As linguas britónicas foron moito menos conservadoras cás linguas gaélicas na súa morfoloxía verbal.

⁵³Cf. Green (1990a) e (1990b), pp. 251-252.

Observemos o mesmo uso dos verbos en ámbalas dúas linguas – co uso do verbo *ser* e *estar* en castelán coincidindo co uso dos equivalentes irlandeses representados polas formas verbais *is* e *tá*. Só no derradeiro exemplo atopamos unha lixeira diferenza. En castelán úsase o xerundio para describir unha acción en progreso, mentres que en irlandés se usa o substantivo verbal *caint*.

En protoindoeuropeo existían tanto substantivos verbais como xerundios, e posteriormente, nas linguas fillas, xurdiron formas infinitivas a partir dos substantivos verbais. En gaélico irlandés xa non existen os xerundios e nunca se desenvolveron formas infinitivas. No seu lugar, emprégase o substantivo verbal precedido da preposición *ag* (= «a») para formar construcións progresivas. Ese tipo de construción significa literalmente «estar a piques de facer algo».

É posible que esta construción irlandesa tivese ese sentido literal nalgún momento do pasado, pero hoxe só quere dicir «estar a facer algo». Por iso, en irlandés dise *Tá sé ag caint* para dicir «está a falar», pero para dicir «está a piques de falar» dise *Tá sé chun caint* ou *Tá sé le caint*, empregando outras preposicións.

En canto ó galego, úsase unha construción case idéntica á construción irlandesa para expresar «está falando»: *(es)tá a falar*. Por suposto, en galego non se emprega o substantivo verbal, porque nas linguas romances o infinitivo substituíu ó antigo substantivo verbal do protoindoeuropeo.

Incluso o islandés, unha lingua xermánica, ten unha construción similar, pero faise co verbo «ser» normal, o equivalente do verbo *ser* castelán.

Paradigmas Verbais en Galego Moderno e en Gaélico Irlandés Antigo: Unha Conexión Moi Inesperada

Volvendo ó galego, examinemos máis atentamente as formas verbais do verbo *estar*⁵⁴. Se as comparamos coas formas do seu equivalente en irlandés antigo,⁵⁵ a forma de gaélico que se falaba pouco despois da introdución do cristianismo, levaremos unha agradable sorpresa.

Poñamos as formas do tempo presente do verbo «estar» en irlandés antigo e en galego unhas a carón das outras, incluídas as formas galegas reducidas.⁵⁶ Observemos que, en irlandés antigo, tamén había formas reducidas («formas conxuntas»), que se empregaban cada vez que unha partícula prefixada, como a partícula negativa, aparecía antes do verbo.⁵⁷

Comecemos coas formas completas en ámbalas dúas linguas:

Irlandés antigo	Galego
<i>atáu ~ ató</i>	<i>estou</i>
<i>ataí</i>	<i>estás</i>
<i>atá</i>	<i>está</i>
<i>ataam</i>	<i>estamos</i>

⁵⁴ O verbo galego *estar* ten unha forma reducida, *tar*, que é a variante normal usada no galego falado.

⁵⁵Cf. Thurneysen (1946/1993), p. 477.

⁵⁶Cf. a entrada *tar* en Acevedo e Fernández (1932).

⁵⁷Por exemplo, *ní-n-tá* (= literalmente, «Non existe para nós», i.e., «Non o temos».)

<i>ataaid</i> (etc.)	<i>estades</i>
<i>ataat</i>	<i>están</i>

E agora as formas reducidas:

<u>Irlandés antigo</u>	<u>Galego</u>
- <i>táu</i> ~ - <i>tó</i>	<i>tóu</i>
- <i>taí</i>	<i>tás</i>
- <i>tá</i>	<i>tá</i>
- <i>taam</i>	<i>tamos</i>
- <i>taaid</i> (etc.)	<i>táides</i>
- <i>taat</i>	<i>tán</i>

Observemos que en irlandés antigo as formas son case idénticas ás formas galegas, algo moi estraño. O galego non é unha lingua celta, non obstante, mostra un paradigma completo de formas verbais moi similares ás do irlandés antigo. Parece que os falantes dunha lingua celta local moi similar ó irlandés antigo incorporaron o paradigma cando se aculturaron lingüísticamente á forma local de latín vulgar.

Normalmente, a influencia do substrato implica a conservación dalgúns elementos léxicos ou dalgunhas pautas sintácticas herdadas da lingua de substrato, pero non a incorporación dun paradigma verbal completo. Se isto é o que ocorreu, daquela, na miña opinión, isto suxire que a lingua celta local coexistiu co latín vulgar recentemente introducido durante un período de tempo moi longo e que houbo un amplo bilingüismo na comunidade local.

Tamén suxire que a lingua celta falada en Galicia probablemente fose moi similar – polo menos en certos aspectos – ó irlandés antigo. Isto reivindica, unha vez máis, a tradición irlandesa repetida por Geoffrey Keating na súa obra *Foras Feasa ar Éirinn*, que os milesios e os galegos falaban a mesma lingua.⁵⁸

Nos dialectos de gaélico moderno, as formas mostradas neste paradigma cambiaron radicalmente. Hoxe en día, xunto coas formas flexivas, hai moitas formas analíticas. Ou sexa, en lugar de usar formas verbais conxugadas, agora é normal usar formas invariables dos verbos con diferentes pronomes, p. ex., *tá mé* («estou...»), *tá tú* («estás...»), etcétera.

Explicacións sobre o Fenómeno *Ser* / *Estar*

Resumamos os argumentos relacionados coa división funcional do verbo «ser» en dous verbos, *ser* e *estar*, e intentemos explicar a orixe do fenómeno. Paréceme que o argumento máis sólido é manter que esta innovación concreta ocorreu en tempos moi

⁵⁸ Cf. Keating, *Foras Feasa ar Éirinn*, Parte XIX.

remotos entre os celtas da Península Ibérica – moi probablemente entre a poboación celta de Galicia, que comerciou durante toda a Idade do Bronce coas rexións celtas do norte.

Cando os celtas de Galicia partiron para asentarse en Irlanda, levaron consigo esta innovación a Irlanda. Na Península Ibérica, as linguas celtas locais conservaron a innovación. Cando os romanos chegaron á Península Ibérica moito despois, a innovación, aínda en uso nas linguas celtas locais, foi conservada no latín vulgar da península como un trazo do substrato. A poboación ibera do leste de España, xunto cos seus parentes vascos nos Perineos, funcionaron como unha barreira constante que bloqueou a expansión desta innovación, impedindo que chegase ata os celtas-P, ó norte dos Perineos.

Os italianos só adoptaron moi timidamente o uso do verbo *estar* – probablemente debido á influencia da lingua castelá cando España gobernou certas rexións de Italia durante os séculos XVI e XVII.

Nas Illas Británicas, os galeses xamais aceptaron esta innovación dos gaeles irlandeses. En galés, a construción progresiva úsase amplamente, pero só o equivalente do verbo *ser* se emprega co substantivo verbal. Os gaeles de Irlanda e de Escocia son os únicos da rexión do Atlántico Norte que usan o seu equivalente do verbo *estar*.

Outras Similitudes entre as Linguas Gaélicas e o Galego

Pero hai máis: nos dialectos do gaélico irlandés moderno, a construción de frases verbais e o uso do verbo para responder a preguntas parécense moito a certos usos do galego. Debido a isto, algúns aspectos da sintaxe da frase verbal tamén amosan similitudes notables entre ámbalas dúas linguas.

Por exemplo, a orde dos compoñentes da frase verbal en gaélico irlandés é VSO (verbo – suxeito – obxecto) e esta orde é obrigatoria. O mesmo é certo do galés, pero non do bretón, que segue a orde SVO (suxeito – verbo – obxecto). Polo tanto, semella que o galés tomou prestada a orde VSO do gaélico irlandés e non ó contrario.

Aquí, na Península Ibérica, obsérvase esta mesma orde de palabras, especialmente no uso de pronomes enclíticos en galego. Se comparamos primeiro a frase «compreilles libros» en gaélico irlandés, galego e castelán, as tres linguas parecen non ter moito en común en canto á orde dos pronomes na frase verbal.

Gaélico irlandés: *Cheannaigh mé leabhair dóibh*

Galego: *Comprei-lles libros.*

Castelán: *Les compré libros*

Pero se só empregamos os pronomes obxectos, tanto directos como indirectos, vemos que a orde dos pronomes en gaélico irlandés coincide exactamente coa orde dos pronomes en galego, mentres que a orde das palabras na frase castelá é bastante diferente, aínda que a orde dos pronomes, uns con respecto ós outros, permanece igual nas tres linguas.

Gaélico irlandés: *Cheannaigh mé dóibh iad.*

Galego: *Compréi-lle-los.*

Castelán: *Se los compré.*

Observemos que a forma *dóibh* en gaélico irlandés («para eles») é unha forma contracta, como os pronomes do galego, pero o gaélico irlandés contrae a preposición e o pronome obxecto indirecto. Por outra banda, o galego contrae os dous pronomes obxecto (directo e indirecto).

Por exemplo, para dicir «Dámo!», en castelán dise *¡Dámelo!*, sen formas contractas. Non obstante, en galego, dise *Dámo!* (= *Dá-m-o!*), cos mesmos pronomes, *me* e *lo*, contraídos ou fusionados. Así e todo, en gaélico irlandés dise *Tabhair dom é!* (*Tabhair do-m é!*), co mesmo pronome obxecto indirecto reducido, *-m*, pero o pronome reducido está contraído coa preposición *do*, e non co pronome obxecto directo *é*.

Outra peculiaridade sintáctica común entre o gaélico e o galego é o uso da forma verbal para responder a preguntas cuxa resposta sexa *si* ou *non*. Imaxinemos que alguén pregunta «Quen foi ó mar?». Para contestar en gaélico irlandés poderíase dicir:

Chuaigh Seán (chun na mara).

En galego, o equivalente sería: *Foi Xan (ó mar).*

(Observemos que tanto en gaélico irlandés como en galego, o verbo precede a frase nominal do suxeito).

Por outro lado, para responder se Seán foi ó mar ou non, o falante de gaélico irlandés respondería *Chuaigh!* (se foi) ou *Ní dheachaigh!* (se non foi). O galegofalante respondería do mesmo xeito: *Foi!* ou *Non foi!*. En gaélico irlandés non existen as palabras simples *si* ou *non*. Débese responder coa forma apropiada do verbo. Que eu saiba, este xeito de responder non existe noutras linguas de Europa.

Así e todo, hai unha diferenza clara entre ámbalas dúas linguas. No que respecta á frase gaélico-irlandesa *Conas atá tú?* e ó seu equivalente *Como tás (tú)?* no galego de Lugo, vemos que en galego hai a posibilidade de empregar os pronomes independentes ademais das formas flexivas do verbo. Isto non está permitido nas linguas gaélicas.

Resumindo, os dialectos gaélicos están pasando lentamente do uso de formas flexivas (ou conxugadas) do verbo («formas sintéticas») ó uso dunha forma invariable do verbo cun pronome independente como o suxeito («formas analíticas»). O uso destas formas flexivas do verbo depende do dialecto ou do individuo, pero con estas formas conxugadas non se poden usar pronomes independentes como pronomes suxeito.

En canto ás formas fonéticas de verbos individuais en gaélico irlandés e en galego, hai verbos en ámbalas dúas linguas que se parecen moito, pero é difícil dicir se esas semellanzas son fortuitas ou non. Por exemplo, cando se expresa o futuro do verbo *dicir* en castelán e en galego, dise *dirá* e en gaélico irlandés dise *déarfaidh*. Ademais, no tempo presente dise *dice* en castelán e *di* en galego, e en gaélico irlandés dise *deir*. En galego a forma arcaica do infinitivo *dicir* é *dir*. Teñen algo que ver os compoñentes *déar-* e *deir* do gaélico co compoñente *dir-* da palabra *dirá* e coa forma arcaica do infinitivo *dir* en galego? Paga a pena explorar estas cuestións.⁵⁹

⁵⁹En canto ás formas arcaicas do verbo aínda en uso no século XX, cf. Acevedo e Fernández (1932).

A antigüidade do «verbo substantivo» en gaélico irlandés antigo.

Volvamos ó equivalente en gaélico irlandés do verbo ibero-romance *estar*. Os eruditos irlandeses coñecen este verbo como «verbo substantivo». Pola complexa morfoloxía e irregularidade do verbo en gaélico irlandés, está claro que mesmo no século VII d.C. ese paradigma verbal non era unha innovación recente. Bastan dous exemplos de formas negativas do verbo.

Primeiro, para dicir «non estou na casa», dise *Ní-m-fíl isin tig*, o equivalente de «non se me ve pola casa». Isto é un estraño xiro da frase, porque a forma negativa do verbo é unha forma supletiva tomada do verbo «ver», empregado dun xeito impersonal e invariable, de maneira que o que un falante moderno de gaélico irlandés ve como suxeito da frase era orixinalmente o obxecto directo non «visto» polo suxeito impersonal!⁶⁰

Segundo, como xa vimos anteriormente nunha nota de pé, existe a forma *ní-n-tá*⁶¹. A forma pronominal *-n-* representa un equivalente abreviado do pronome *nós* en galego, e aquí, unha vez máis, o pronome non é un pronome suxeito. Aquí, non obstante, representa un pronome obxecto indirecto, e neste contexto restrinxido, é un dos poucos exemplos que existen en gaélico irlandés de pronomes indirectos herdados do protoindoeuropeo que non están contraídos cunha preposición.

De calquera xeito, esta preposición non significa «non estamos (nun lugar, etcétera)», senón que significa «non o temos» (literalmente, «non existe para nós»). Así e todo, distínguese claramente da construción *ní-n-fil...* («non estamos [nun lugar, etcétera] / non se nos ve...») polo uso da forma regular do verbo *-tá* en lugar da forma verbal supletiva *-fíl*.

O arcaísmo da morfoloxía verbal do gaélico irlandés antigo: a conexión cos Balcáns

Estas son irregularidades profundamente arraigadas – e só son algunhas das moitas irregularidades da morfoloxía verbal do gaélico irlandés antigo. Calvert Watkins, no seu estudo clásico da morfoloxía do verbo gaélico irlandés antigo, ilustra a maneira na que estas irregularidades do sistema verbal gaélico irlandés antigo conducen directamente ás capas máis antigas do protoindoeuropeo.⁶²

Unha ilustración do arcaísmo do sistema verbal do gaélico irlandés antigo é o emprego da sentencia conectiva *nu* do hitita antigo, aínda na posición inicial da frase como en hitita, pero utilizada en irlandés antigo como un elemento comodín ó que se poidan anexar pronomes proclíticos: *no-m-charat* («quérenme»)⁶³.

Anticipándose á énfase de Graham Isaac sobre as conexións lingüísticas das linguas celtas coas linguas *satem* da zona oriental indoeuropea e ás ideas de John Koch sobre os dialectos do indoeuropeo nuclear na zona dos Balcáns, Watkins escribiu hai medio século:

⁶⁰Cf. De Vries (2013), p. 162. O gaélico irlandés moderno transforma esta frase en *Nil mé sa teach* («Non estou na casa»), unha construción negativa sintacticamente paralela á construción afirmativa *Tá mé sa teach* («Estou na casa»). Por conseguinte, a orixe da raíz supletiva xa non é evidente para os gaélicofalantes actuais.

⁶¹ Thurneysen (1946/1993), p. 477.

⁶²Cf. Watkins (1962/1969).

⁶³Ibid., pp. 113-114. Cf. tamén Thurneysen, op. cit., p. 348.

«Na estrutura temporal do sistema aspecto-temporal, o verbo celta é moito máis próximo ó grego e ó indoiranio có itálico ou ó xermánico. Este feito deberíase ter en conta co que sabemos das migracións do leste ó oeste dos pobos de fala celta en tempos históricos ou de finais da Prehistoria.»⁶⁴

Como vimos anteriormente, Graham Isaac pon unha grande énfase no «xurdimento e xeneralización do aoristo sigmático [protoindoeuropeo], como se ve en grego, indoiranio, eslavo e celta», afirmando que é só nesas linguas nas que «... o aoristo sigmático se converteu na formación produtiva por excelencia para tódolos novos verbos, ademais de ser xeneralizado en moitos casos para verbos vellos cuxas formacións herdadas do aoristo estaban moribundas».⁶⁵ Para Isaac, esta é unha característica clave que vincula as linguas celtas coas linguas *satem*.

De feito, a obra clásica de Calvert Watkins sobre as orixes indoeuropeas do verbo celta céntrase nesta característica. Segundo Watkins, o celta común transformou o aoristo sigmático protoindoeuropeo en tres novas formacións: o subxuntivo con *s*, o pretérito con *t* e o pretérito con *s*.⁶⁶

No seu exame do subxuntivo con *s* en irlandés antigo, enumera tódolos exemplos de verbos fortes que forman o subxuntivo con *s* en irlandés antigo – hai 51 raíces verbais en total. Nas linguas britónicas, encontra un total de só catro raíces que conservan o subxuntivo con *s*.

Caracteristicamente, en irlandés antigo conservouse unha cantidade impresionante de raíces verbais que mostran un desenvolvemento directo a partir do aoristo sigmático protoindoeuropeo, «pero no galés medio estas formas xa eran soamente restos fosilizados», xa que as linguas britónicas pasaron a desenvolver un tipo de subxuntivo distinto – unha innovación.⁶⁷ Isto exemplifica a opinión de Watkins que vimos anteriormente – que mentres que o irlandés antigo conserva características moi arcaicas, as linguas britónicas xeralmente eliminan «os arcaísmos irregulares e illados», o que dá como resultado «... a abolición case total de morfoloxía verbal primaria complexa nas linguas britónicas».⁶⁸

Tendo presentes estas impresións da natureza arcaica do irlandés antigo e a natureza innovadora das linguas britónicas, non debería sorprendernos que pareza non haber rastro ningún do verbo substantivo nas linguas britónicas. Para nós, a pregunta é se chegou a haber un verbo substantivo nas linguas britónicas nalgún momento da Prehistoria.

Entrementres, ante a falta de calquera evidencia clara da súa existencia nas linguas britónicas, vémonos obrigados a buscar a orixe desta antiquísima forma lingüística na dirección da Península Ibérica – unha forma que parece estar restrinxida ás linguas celtas-Q e ás linguas ibero-romances.

⁶⁴Watkins, op. cit., p. 121.

⁶⁵Isaac (2012), pp. 159-160.

⁶⁶Watkins, op. cit., p. 109.

⁶⁷Ibid., pp. 128-131.

⁶⁸Ibid., p. 109.

Pistas sobre a Prehistoria Celta nos Sistemas Sonoros de Linguas Vivas

Volvamos agora a un tema de gran interese para os sociolingüistas, a fonoloxía das linguas celtas cos seus detalles fonéticos. Isto axudaranos a clarificar máis a prehistoria das dúas ramas principais das linguas celtas vivas.

O aspecto máis notable do sistema sonoro do gaélico irlandés é a súa división das consoantes en dous grupos contrapostos, unha serie de consoantes palatalizadas e unha serie de consoantes velares, p. ex., *bó* «vaca»/ *beo*, «vivo», *bí* «ser!»/ *buí* «amarelo», *lá* «día»/ *leá* «fundente», *lí* «cor»/ *luí* «xacer», etcétera.⁶⁹ Este sistema de fonemas contrapostos xoga un papel importante na morfoloxía, p. ex., *éan*, «ave», *éin*, «aves», etc.

O aspecto máis notable do sistema sonoro galés é que este sistema de fonemas contrapostos parece non existir e nunca se demostrou que existise. Para ser dúas linguas situadas a uns poucos quilómetros de distancia, que se supón que descenden do mesmo nódulo lingüístico – o celta insular, é moi estraño ver que un sistema completo de fonemas contrapostos desaparecese sen deixar rastro.

Poderíase pensar que este sistema foi inventado recentemente polos gaeles irlandeses e que non tivo tempo para estenderse ós celtas britónicos. Pero este sistema remóntase ó gaélico irlandés antigo. Semella non existir en inscricións feitas co alfabeto Ogham, pero o alfabeto Ogham estaba baseado directamente no alfabeto latino, que non ten este sistema de fonemas contrapostos.

Non obstante, se miramos atrás, á costa occidental da Península Ibérica, levaremos unha sorpresa. O sistema de escritura tarteso, o *abekatu*, ten unha estraña duplicación de vogais no seu sistema de escritura. Cada unha das consoantes oclusivas (b, k/g, t/d) está representada por unha serie de símbolos silábicos que representan esa consoante seguida dunha serie de vogais (a, e, i, o, u). Este símbolo silábico está seguido, unha vez máis, polo signo para unha vogal simple da mesma calidade, representando aparentemente o son da vogal normal nesa sílaba da palabra.⁷⁰

Como indica Koch, o *abekatu* parece ser un sistema de escritura alfabética ben deseñado que capta o principio do fonema. Daquela, por que a estraña redundancia na escritura das vogais? Koch cre que os símbolos silábicos que representan as oclusivas cos sons das vogais que as acompañan expresan a calidade da consoante, igual que ocorre nas ortografías das linguas gaélicas modernas.

Polo tanto, no sistema de escritura, «unha consoante anticipa a calidade articulatoria da vogal seguinte», e os deseñadores do sistema de escritura deberon sentir a necesidade de facer tales distincións ortográficas.⁷¹ De feito, a ortografía segue, aproximadamente, os mesmos principios cá ortografía das linguas gaélicas de hoxe, aínda que as ortografías gaélicas non usan os símbolos silábicos. Así, por extensión, os falantes de tarteso xa debían estar empregando un sistema sonoro con consoantes palatalizadas e velarizadas contrapostas.

⁶⁹A situación é máis complexa en gaélico escocés. Isto poderíase deber a influencias de substrato das linguas britónicas que, presumiblemente, se falaban en Escocia antes da chegada dos celtas gaélicofalantes. Ademais, a forte preaspiración das consoantes xordas media e final foi incluso atribuída a un posible substrato de saamifalantes que chegaron nun período moi temperán da Prehistoria. Finalmente, a ocupación das Illas Occidentais por nórdicofalantes durante varios séculos na Idade Media podería ser a orixe dunha importante influencia de adstrato.

⁷⁰Cf. Koch (2012), pp. 204-205.

⁷¹Ibid., p. 205.

Pero, que tipo de sistema sonoro trouxeron con eles os protoceltas que chegaron á Península Ibérica procedentes orixinalmente dos Balcáns? Aquí pódenos ser de axuda o sistema sonoro do lituano moderno. O lituano é unha lingua báltica. Recordemos que Graham Isaac enumera as linguas bálticas como un dos grupos lingüísticos en contacto cos devanceiros dos falantes de linguas celtas, ó redor de 2000 a.C., xusto despois de que os dialectos do protoindoeuropeo comezasen a separarse. Recordemos tamén que John Koch sitúa todos estes grupos falando formas de indoeuropeo nuclear na área xeral dos Balcáns.

A lingua lituana moderna ten unha fonoloxía que é sorprendentemente fácil para que a domine un falante de gaélico irlandés. Ten consoantes palatalizadas e velarizadas moi similares ás do gaélico irlandés moderno, con palabras tales como *laukas* «campo» e *liauka* «glándula», que constitúen pares case mínimos con consoantes iniciais contrapostas.⁷²

As vogais e os ditongos do lituano son, unha vez máis, sorprendentemente similares ós do gaélico irlandés. Por exemplo, as raíces dos adxectivos co significado «vello» en lituano e en gaélico irlandés *senas* e *sean*, respectivamente, son case homónimos, coa vogal longa idéntica [æ:] na raíz. As consoantes iniciais só se diferencian en que a consoante inicial irlandesa ten una forte palatalización, como no nome galego *Xan*.

En canto ós ditongos, os dous ditongos de vogais curtas que atopamos nas palabras lituanas *laukas*, «campo», e *laikas*, «tempo», teñen equivalentes idénticos nas palabras gaélico-irlandesas *fabhra*, «pestanas» e *fadhb* «nó (na madeira)», respectivamente.

Sempre presentín que ámbalas dúas linguas conservaban sistemas fonolóxicos arcaicos na periferia do mundo indoeuropeo, pero era difícil conectalas – ata o traballo de Graham Isaac sobre as innovacións no indoeuropeo tardío e a obra de Koch sobre o indoeuropeo nuclear na rexión dos Balcáns. E agora parece que o sistema sonoro arcaico do gaélico irlandés proporciona unha conexión directa que nos leva ó oeste da Península Ibérica arredor de 700 a.C., e ós Balcáns a comezos da Idade do Bronce, arredor de 2000 a.C. Os sistemas sonoros do gaélico irlandés e do lituano parecen facerse eco do tipo de sistema sonoro en uso na Península Balcánica entre falantes dos dialectos indoeuropeos emerxentes.

Unha hipótese como esta – que sistemas sonoros moi antigos poidan ser conservados ó longo de milenios e aparecer maiormente intactos nos sistemas sonoros de linguas modernas – pode parecer inverosímil, pero lembremos que os expertos en lingüística comparativa indoeuropea empregan dialectos lituanos vivos para reconstruír o sistema acentual do protoindoeuropeo desde os tempos de August Schleicher, e hoxe existe unha ampla aceptación da posibilidade de que as consoantes glotalizadas dos dialectos armenios modernos sexan a clave para reconstruír o sistema tripartito de oclusivas no protoindoeuropeo.⁷³

Volvamos agora ó galés, que non mostra indicios desta oposición entre sons palatalizados e velarizados no seu sistema sonoro. Seguindo centrados nas consoantes, moitos dos sons pódense conectar con equivalentes presentes ou pasados nas linguas gaélicas, aínda que moitos poden ser relacionados tamén con linguas xermánicas veciñas, como o inglés.

⁷²Cf. Ambranzas (1997), pp. 35-36.

⁷³Cf. Baldi (1990), p. 48.

Así e todo, un par de sons destacan inmediatamente por non ter equivalentes nos sistemas sonoros gaélicos pasados ou presentes. Son as alveolares oclusivas /t/ e /d/, idénticas en pronuncia ós sons que encontramos nas palabras inglesas *too* e *do*. Acusticamente, son moi distintas ós seus equivalentes dentais, característicos dos dialectos gaélicos, que atopamos en palabras como *tú*, «tu», e *dún*, «fortaleza», «castro», que son moi similares ás consoantes iniciais das palabras castelás *tú* e *duro*. Poden ser as oclusivas alveolares galesas unha asimilación do sistema sonoro inglés?

Pero o sistema sonoro galés mostra poucos indicios de assimilar sons ingleses e as áreas nas que o galés sobrevive hoxe son as áreas que están máis illadas xeograficamente das áreas de fala inglesa. Ademais, os galeses mostraron unha resistencia moi forte á lingua inglesa desde os tempos das invasións anglosaxonas.

Axuda Útil desde África Oriental

Así e todo, un sociolingüista sempre é sensible ás lixeiras diferenzas nos sons e á historia social que xace detrás dos cambios nos sistemas sonoros. Lembrei a miña experiencia de campo no oeste de Kenya hai moitos anos. Na pequena vila ferroviaria na que fixen a miña investigación, había catro grupos étnicos principais e todos falaban suahili, unha lingua bantú, ademais das súas linguas tradicionais.⁷⁴

Non obstante, destacaban dous grupos con respecto á maneira na que pronunciaban o suahili. Ó contrario dos outros grupos étnicos, que pronunciaban o son /t/ do suahili como un /t/ alveolar, como no suahili estándar ou en inglés, algúns membros destes dous grupos usaban un /t/ dental, como nos dialectos gaélicos ou en castelán, para pronunciar unha palabra suahili como *tu*, «só».

Un destes grupos era kipsigis, trashumantes montañeses locais que falaban unha lingua non bantú. O outro grupo era kikuyu, falantes dunha lingua bantú, e eran agricultores migrantes orixinarios das zonas de montaña ó leste do Gran Val do Rift. Preguntábame por que usaban os kikuyu o /t/ dental e non o /t/ alveolar, cando tódalas outras linguas bantús, incluído o suahili, empregaban o /t/ alveolar.

Unha posible resposta son as influencias de substrato. Os devanceiros dos kipsigis e doutros pobos kalenjin, están reflectidos nos cazadores-colleiteiros okiek que aínda se atopan nas selvas máis altas das montañas occidentais. Son un pobo que aínda fala unha forma arcaica de kalenjin.

Se algúns parentes deste grupo étnico estivo vivindo nas selvas da montaña ó leste do Gran Val do Rift, poderían ser os devanceiros dos kikuyu, que, cando aculturaron os pobos bantús dos arredores, conservaron a pronuncia da súa lingua ancestral, polo menos, no que respecta ó /t/ dental.

Tendo isto presente, intentemos resolver a cuestión do /t/ e o /d/ «ingleses» no galés. Unha das máximas da dialectoloxía é que, cando atopemos algo inesperado, procuremos obter unha perspectiva máis ampla. Neste caso, centrámonos no continente europeo.

Unha conexión coa Galia Belga?

O francés e o alemán estándar non nos son útiles, xa que os dous teñen /t/ e /d/ dentais. Pero o holandés ten /t/ e /d/ alveolares⁷⁵, igual có seu parente xermánico próximo,

⁷⁴Cf. Duran (1974).

⁷⁵ Cf. Kooij (1990), p. 142.

o inglés. E os holandeses (e os seus parentes flamencos de Bélxica) viven xusto na zona na que vivían os *belgae* dos tempos de César.

Sabemos que os *belgae* eran grandes aliados dos pobos britónicos de Gran Bretaña na época na que César conquistou a Galia e que tiñan unha presenza moi grande no sueste de Gran Bretaña. É posible que o asentamento celta en Gran Bretaña, en xeral, procedese orixinalmente da área da Galia belga e non da Galia central?⁷⁶

Lembremos que César consideraba a Galia belga distinta á Galia celta (a Galia central) e a Aquitania, en canto a lingua, costumes e leis. Lembremos tamén que a Galia belga era unha área grande que se estendía desde os ríos Sena e Marne cara ó norte, ata a parte baixa do Rin. Os *belgae* estaban en guerra constante cos seus veciños xermánicos, pero tamén estaban emparentados con eles.⁷⁷

Se isto fose así, non agardariamos que os pobos britónicos en Gran Bretaña tivesen unha orixe común cos seus veciños gaélicos en Irlanda. E iso explicaría a característica lingüística do noroeste xermánico compartida non só cos ingleses e cos holandeses, senón cos islandeses. É posible que a súa relación cos seus veciños xermánicos datase, como mínimo, de comezos da Idade do Bronce, cando os celtas-P avanzaban cara ó norte e ó oeste, a través do continente, procedentes da Península Balcánica. A fin de contas, quen estaba levando a cabo o próspero comercio entre Escandinavia e a costa atlántica, chegando polo sur ata España e Portugal, na Idade do Bronce?

Neste caso, todo o nódulo «celta insular» da ramificada árbore das linguas celtas podería moi ben desaparecer. De feito, o lingüista comparativo Matasovic argumenta a favor desta resolución para a cuestión.⁷⁸ Na súa opinión, non hai ningunha evidencia firme de que tal unidade lingüística existise nunca. Polo contrario, argumenta a favor de influencias lingüísticas mutuas entre as linguas britónicas e as linguas goidélicas durante un longo período de tempo – igual que ocorreu na *Sprachbund* balcánica, onde nunha ampla rexión incluso linguas non emparentadas exercen profundas influencias unhas sobre outras ó longo do tempo.

Deste xeito, en lugar de falantes de «celta insular», temos falantes de celta britónico temperán entrando en Gran Bretaña desde a Galia belga, quizais a comezos da Idade do Bronce, mentres que falantes dunha forma temperá de goidélico chegaban desde a Península Ibérica polo suroeste, preto de Ross Island.

Unha lingua franca celta na Idade do Bronce Atlántica?

Tras avaliar os movementos dos celtas-Q e dos celtas-P desde comezos da Idade do Bronce en adiante e de botarlle unha ollada ó amplo sistema de comercio que se estendía desde o oeste da Península Ibérica a Escandinavia no apoxeo da Idade do Bronce, centrémonos un pouco máis nos tipos de linguas que serían necesarias para a comunicación entre os pobos celtas espallados ó longo da Europa Atlántica.

John Koch ve as «clases profesionais peripatéticas dos celtas (*aes dáno*, ‘xente artesá’))» como algo vital para a expansión da lingua celta e a súa rica tradición cultural

⁷⁶Todo o asunto do papel dos belgas no continente e en Gran Bretaña é tratado extensamente en Oppenheimer (2007) e en Cunliffe (2001).

⁷⁷Cf. Oppenheimer (2007), p. 317, citando a César, «... a maior parte dos belgas descendían dos alemáns...»

⁷⁸Cf. Matasovic (2008).

transmitida oralmente, enraizada nas capas máis antigas da cultura indoeuropea.⁷⁹ Polo contrario, Barry Cunliffe pon a énfase na necesidade práctica dunha *lingua franca* para unir as comunidades comerciais da rede atlántica.⁸⁰ Máis recentemente, solicitou perspectivas desde outras partes do mundo sobre «o desenvolvemento doutras *linguas francas* marítimas como o suahili e o malaio.⁸¹

De feito, o suahili non é realmente unha *lingua franca* marítima, pero a súa expansión está ben documentada e creo que ofrece a oportunidade de comprender mellor a xeolingüística da Europa Atlántica durante a Idade do Bronce e despois.

En primeiro lugar, a expansión do suahili cara ó interior desde a costa africana foi moi repentina – quizais como o comezo da metalurxia en Ross Island, en Irlanda. Os comerciantes suahilis, interesados en conseguir escravos e marfil, avanzaron cara ó interior desde a costa oriental africana próxima a Zanzíbar a mediados do século XIX, provistos de armas de fogo adquiridas recentemente e financiadas por fontes exteriores no mundo musulmán.

Chegaron rapidamente ó leste do Congo e causaron o caos co seu desenvolvemento do comercio de escravos. Operaban a través da lingua suahili, unha lingua bantú que estaba relacionada lingüisticamente coa abraiante masa de linguas da África central e meridional. Falaban unha versión *koiné* de suahili, unha auténtica *lingua franca*, pero os líderes falaban o dialecto KiUnguja de suahili, que era o dialecto de Zanzíbar, e que eles consideraban unha versión máis pura da lingua. Ademais, por ser musulmáns, tiñan certo coñecemento de arábico, e algúns falábano con fluidez, pero esta era unha lingua de uso exclusivo entre este grupo.

Coas súas armas de fogo tiñan certa superioridade militar, pero houbo algunha áreas nas que o seu impacto foi mínimo. Onde había reinos bantús poderosos e ben organizados, os comerciantes só podían operar como convidados, comerciando pacificamente. Ademais, nas áreas ocupadas por grupos trashumantes que non falaban bantú, non había «diálogo» literalmente entre os dous grupos. Para chegar ó Congo, os comerciantes de escravos e marfil tiveron que abrirse paso loitando continuamente a través de exércitos ben organizados de lanceiros Maasai, que non se rendían ante os mosquetes.

(Déronse pautas moi similares cando os viquingos intentaron asentarse en Irlanda⁸², pero polo de agora deixamos esa discusión a un lado)

Aplicando as perspectivas africano-orientais ó mundo da Idade do Bronce da Europa Atlántica, imaxino que os metalúrxicos que comezaron a explotar os depósitos de cobre de Ross Island estaban interesados, principalmente, en extraer o metal. Entre eles, como lingua de grupo, falarían unha forma moi temperá de celta-Q traída desde o oeste da Península Ibérica. Quizais non tivesen moito interese en comunicarse cos habitantes irlandeses locais, alén de satisfacer as súas necesidades máis inmediatas como colonos, pero preocuparíanse por manter o contacto coa súa patria ibero-celta do sur.

Posteriormente, ó medrar a súa comunidade e aumentar a súa interacción coa poboación irlandesa local, casarían entre eles, e a través dos seus fillos bilingües comunicaríanse facilmente coa poboación local irlandesa. Pero a lingua dos colonos da Península Ibérica sería a lingua de prestixio e, gradualmente, espallariase entre a poboación irlandesa do

⁷⁹Koch (2012), p. 209.

⁸⁰Cunliffe (2001), pp. 296-297.

⁸¹Koch e Cunliffe (2013), p. 222.

⁸²Cf. Byrne (2005).

norte. Ó espallarse a lingua, adoptaría a forma dunha *lingua franca* entre a poboación local irlandesa.

Deixando a un lado a política de poder que normalmente funciona nas comunidades humanas, este sería a pauta xeral a través de toda Irlanda.

Resulta interesante que iso é xustamente o que mostran as pautas dos dialectos da Irlanda moderna. Temos os paradigmas verbais máis elaborados no sur de Irlanda, especialmente no suroeste de Irlanda, mentres que tódalas áreas ó norte mostran dialectos que teñen o aspecto rudo dunha *lingua franca*, e esta pauta continúa ata á Escocia de fala gaélica. O gaélico manés, falado na Illa de Man, é o exemplo máis extremo.

Non hai dúbida de que os piratas de Niall dos Nove Reféns, que operaban desde o norte de Irlanda, debían ter pouco interese pola poesía mentres saqueaban as costas de Gran Bretaña durante o colapso do Imperio Romano!

Evidencia Xenética

Unha ollada ós datos xenéticos da Irlanda moderna confirmará esta perspectiva.⁸³ Baseándonos nun estudo de apelidos gaélicos e cromosomas Y, hai tres grupos principais de interese. Un, no sur de Irlanda, está conectado coa dinastía gobernante do sur, os Eoghanachta. Outro, no noroeste, está conectado coa dinastía dos Uí Néill, descendentes de Niall Noígiallach («Niall dos Nove Reféns»). Un terceiro grupo está restrinxido ó nordés de Irlanda.

O grupo do sur mostrou «pouca evidencia de parentesco paterno», pero o grupo do norte, os descendentes de Niall Noígiallach, «estaban unidos por cantidades substanciais de parentesco patrilineal... consistente coa práctica da poligamia cun forte vínculo entre poder e prodigalidade».⁸⁴

Na miña opinión, o grupo do sur representa unha poboación máis heteroxénea nunha área ben poboada de Irlanda, que é o que eu esperaría dunha rexión que absorbeu colonos estranxeiros e que sempre puxo énfase na riqueza e na cultura. Podemos ver o grupo gobernante da zona caracterizado pola *Béarla Féine*, a lingua arcaica dos poetas e dos códigos legais, arraigada na lingua que trouxeron consigo da Península Ibérica.

O norte, polo contrario, mostra o clásico modelo de expansión do poder tribal e das dinastías locais nunha sociedade da Idade do Ferro. Este é o grupo que se expandiu ata Escocia. Este é un grupo que eu asociaría cunha *lingua franca*.

En canto ó terceiro grupo, o do nordés, parece que o suceso de fundación ocorreu contra o 300 a.C., que podería estar vinculado á expansión La Tène desde Gran Bretaña. Os propios xenes pódense vincular á Europa continental. Pódese tratar dos Cruithne, cos seus lazos con Gran Bretaña e coa Galia belga alén de Gran Bretaña?

En canto ó comercio entre o oeste da Península Ibérica, por un lado, e a Galia e Gran Bretaña polo outro, imaxino que ese comercio se levaría a cabo nas linguas gala e britónica. A evidencia arqueolóxica deixa claro que Armórica sería o elo clave na rede comercial. Polo tanto, os comerciantes da Península Ibérica tratarían principalmente cos comerciantes de Armórica, e a través dos matrimonios mixtos e dun bilingüismo estable, podería continuar durante milenios unha pauta moi estable de relacións comerciais. Non obstante, en todas estas relacións comerciais, a institución do acollemento familiar (*géillsine*) consolidaría tamén as relacións entre familias fóra do matrimonio e do parentesco.

⁸³Cf. McEvoy e Bradley (2012).

⁸⁴Ibid., p. 117.

A Conexión Fenicia

Así e todo, a comezos do primeiro milenio a.C., houbo un período de cambio cultural revolucionario na Península Ibérica. «As conexións comerciais mediterráneas acadaron unha nova intensidade... (e) o ferro acadou un uso regular en Iberia antes de facelo na Galia e nas Illas Británicas».⁸⁵ Neste período de orientalización, a costa occidental da Península Ibérica cambiou os seus vínculos comerciais espectacularmente desde a rexión atlántica ó Mediterráneo oriental. Primeiro chegaron os fenicios (despois os seus parentes cartaxineses), logo os gregos, e finalmente os romanos.

As linguas destes pobos que acaban de chegar representarían unha gran riqueza, poder e prestixio. No marco do mundo da África oriental do século XIX do que antes falamos, estas linguas xogarían o papel da lingua arábica. A lingua fenicia, en particular — unha lingua semítica como o arábico, emparentada directamente co hebreo — podería ter unha enorme influencia na *lingua franca* en desenvolvemento na rede comercial celta, xa que os fenicios estiveron moi activos ó longo de toda a costa da península durante uns oito séculos aproximadamente — ata a destrución da potencia cartaxinesa polos romanos no ano 206 a.C.⁸⁶, o que proporciona moito tempo para a interacción lingüística.

No modelo suahili, eu esperaría grandes cantidades de préstamos do léxico fenicio na lingua franca celta — non só substantivos, senón raíces verbais e raíces adxectivais entretecidas no sistema gramatical indíxena, xunto con certo número de morfemas gramaticais e frases curtas do fenicio. Que eu saiba, este material non existe nas linguas celtas, incluído o tarteso, aínda que Koch detectou un posible teónimo: *Aš-t^aa-t^aa* (nom.pl.) «...a Astarté fenicia venerada como un grupo de deusas».⁸⁷

A ausencia dunha forte presenza cultural fenicia en calquera das linguas celtas pode indicar o poder do moi conservador clero celta e das clases cultas asociadas a el, que non sentirían a necesidade dun estímulo cultural por parte de estranxeiros. Esta reacción sería similar á do clero hindú en India ante a expansión do islam no país. Polo tanto, o purismo cultural podería explicar a falta de préstamos fenicios nas linguas celtas locais.

Así e todo, oito séculos de interacción lingüística deixarían algún rastro, e podémolo procurar na gramática, porque a interacción lingüística esixe unha poboación bilingüe, e os cambios gramaticais adoitan pasar desapercibidos para os puristas lingüísticos.

O adstrato afroasiático nas linguas celtas

O lingüista Orin Gensler leva moito tempo buscando algunha evidencia dun adstrato afroasiático⁸⁸ nas linguas celtas (incluíndo as linguas semíticas), especialmente nas linguas gaélicas e britónicas, das que temos amplos datos, e procurouno na gramática das linguas celtas.⁸⁹ Graham Isaac opúxose enerxicamente a estas ideas⁹⁰, pero a min os argumentos de Gensler sempre me pareceron convincentes.⁹¹

⁸⁵ Koch (2013b), p. 138. O uso temperán do ferro na Península Ibérica debilita máis a hipótese tradicional da entrada en masa dos celtas na indefensa Iberia, brandindo espadas de ferro desde o outro lado dos Perineos.

⁸⁶ Cf. ó amplo informe das actividades económicas dos fenicios dado en Cunliffe (2001), p. 297ff.

⁸⁷ Cf. Koch (2012), p. 261.

⁸⁸ O termo «afroasiático» substituíu o termo «hamitosemítico» máis antigo.

⁸⁹ Cf. Gensler (1993).

⁹⁰ Cf. Isaac (2007).

⁹¹ Parece que o tema volve estar na axenda unha vez máis. Cf. Koch (2012), pp. 208-209.

Un dos paralelismos máis sorprendentes entre as linguas semíticas (como o fenicio) e as linguas celtas de Gran Bretaña e Irlanda son as chamadas «preposicións conxugadas». Descritas máis correctamente, son paradigmas para preposicións individuais nas que se dan formas fusionadas ou contractas de preposicións e pronomes. As formas contractas *dom* (= *do-m*, «para min») e *dóibh* (= *dó-ibh*, «para eles»), incluídas anteriormente na discusión sobre as similitudes entre o galego e o gaélico irlandés, son parte do paradigma da preposición *do*.

Xeralmente, estes paradigmas de «preposicións conxugadas» mostran os seus paralelismos por medio de principios sobre os que as formas son contraídas e dispostas en paradigmas individuais, non por medio de morfemas compartidos. É como se unha idea semítica «callase» entre os falantes de linguas celtas, que usaron a idea para construír paradigmas de seu. Nin sequera os paradigmas galeses coinciden cos paradigmas gaélicos (en absoluto), como indicou Matasovic.⁹² Pero, unha vez máis, como indicou Matasovic, isto é característico de fenómenos lingüísticos de área (*Sprachbund*) – este compartir de ideas sen compartir morfemas necesariamente. E o que é certo sobre Gran Bretaña e Irlanda pode ser igual de certo sobre o oeste da Península Ibérica durante os oito séculos de actividade comercial fenicia.

Non obstante, hai un fonema que sempre me intrigou: a preposición irlandesa *le*, «con». Ten o seu equivalente exacto en forma e significado na preposición hebrea *le*, e o hebreo é un parente moi próximo do fenicio. Normalmente, a preposición gaélica indica contigüidade ou acompañamento cando se usa con calquera verbo, excepto co verbo copulativo, p.ex., *Chuaigh sé le Máire* («Foi con María»).

Cando se usa co verbo copulativo, pódese usar para indicar propiedade, p.ex., *Is liom an peann* («A pluma é miña», literalmente, «É comigo a pluma»). E é esta construción precisamente a que, na miña opinión, vincula con máis forza o gaélico irlandés coas linguas semíticas. Observemos, por exemplo, a frase *liqalamun* («comigo pluma») en arábico, aínda que en arábico denota posesión física máis que propiedade, p.ex., «Teño unha pluma».

Tanto en hebreo como en irlandés, a preposición *le* úsase nunha gran variedade de expresións, con significados en sentido figurado, así como significados literais, pero hai un grao considerable de superposición na gama de significados da preposición en ámbalas dúas linguas e nos tipos de construcións sintácticas nas que se encontra. Algunhas expresións son sorprendentemente similares.

Thurneysen di que «a orixe desta forma é incerta»⁹³, pero logo dá dúas variantes da preposición: *le* e *la*. Ámbalas dúas formas danse en hebreo. Sexa cal sexa a orixe da preposición en última instancia, cústame crer que a forma, o significado e o uso da preposición non tivesen nada que ver con séculos de comunicación entre os celtas e os fenicios.

Hispano-celtas e Iberos

Pero, e as relacións na Península Ibérica entre os hispano-celtas e os iberos? Unha vez máis, podemos obter algunhas pistas nas linguas faladas actualmente na Península Ibérica. Na fonoloxía do galego e do portugués, por unha parte, e na do castelán pola outra, observamos diferenzas sorprendentes que son dificilmente explicables por medio da diverxencia lingüística normal.

⁹² Cf. Matasovic (2008).

⁹³ Thurneysen (1946/1993), p. 523.

A fonoloxía do castelán falado é moi semellante á do éuscaro falado, mentres que o galego e o portugués teñen un son moi diferente. A que se debe isto?

No que respecta ós sons individuais, en galego e en portugués hai certos sons que non existen en castelán, pero que existen tanto en gaélico como en lituano. Por exemplo, a consoante lateral fortemente velarizada /L/ que atopamos na sílaba final da palabra *Portugal*, na palabra irlandesa *gal*, «vapor», e na palabra lituana *gal*, «quizais».

Na fonoloxía da palabra, e da frase tamén, parece que o galego e o portugués sufriron cambios similares ós cambios radicais na estrutura das palabras que sufrira o irlandés antigo na época dos primeiros textos escritos en irlandés, cambios causados por alteracións nas pautas de acento orixinais do protoindoeuropeo.

Na época do irlandés antigo, o irlandés xa cambiara radicalmente pasando de ser unha lingua como o lituano, na que a lonxitude das sílabas longas e curtas, cos seus tons ou «acentos» acompañantes se conserva coidadosamente, a ser unha lingua na que o acento domina toda a palabra ou frase e as sílabas inacentuadas (átonas) son reducidas, resultando na neutralización ou perda de vogais medias e finais. Observemos, por exemplo, a perda de sílabas enteiras na frase que significa «ancián» en lituano, *senas vyras* vs. Irish *seanfhear*. Observemos tamén as diferenzas na palabra usada para dicir «cen» entre o lituano *šimtas* e a portuguesa *cento* ou *cem*. (Cf. gaélico irlandés *céad*.)

Comezaron na Península Ibérica estes cambios radicais que se deron no sistema sonoro do gaélico irlandés na Prehistoria? E, posteriormente, transformou da mesma maneira a poboación de fala celta da costa occidental da Península Ibérica a lingua latina cando esta chegou cos romanos?

O castelán tamén sufriu algúns destes cambios fonolóxicos, pero o proceso parece ser moito máis profundo en galego e en portugués.

Reflicten estas diferenzas de pronuncia entre o portugués e o galego por un lado e o castelán polo outro un antigo lindeiro lingüístico no que as linguas celtas costeiras, que se estendían cara ó leste polo interior, sufriron unha forte influencia ibera que deu como resultado a lingua celtibérica? Lembremos o feito de que aínda que a lingua tartesa parece sustentar a representación de consoantes palatalizadas e velarizadas, as inscricións celtiberas non empregan esas características, malia o feito de que tanto os sistemas de escritura ibero como o celtibero están baseados no sistema de escritura tarteso.⁹⁴

Perderan os celtiberos esa distinción entre os dous grupos de sons ó adaptarse ó sistema sonoro dos seus parentes iberos? A lingua ibera e a lingua vasca non son iguais, pero é posible que compartisen un sistema sonoro similar. De ser así, ese sistema sonoro parece estar subxacente no sistema sonoro do castelán actual.

Conclusión

Neste artigo, examinamos as conexións lingüísticas entre as Illas Británicas e a Península Ibérica. Ó facelo, seguimos as rutas polas que celtas-Q e celtas-P chegaron ás Illas Británicas, e parece que seguiron rutas diferentes. Parece que os celtas-Q chegaron por mar desde o oeste da península Balcánica ó oeste da Península Ibérica, e parece que, pouco despois, saltaron desde alí ó suroeste de Irlanda.

⁹⁴Cf. Koch (2012), pp. 203-205.

Por outro lado, parece que os celtas-P seguiron unha ruta terrestre maiormente, saíndo do oeste da península Balcánica, pero pasando polo norte de Italia e da rexión alpina, proseguindo despois pola Galia ata Gran Bretaña.

A tradición irlandesa, reflectida no *Lebor Gabála Érenn*, avala a idea da chegada dos gaeles por mar desde a península Balcánica vía a Península Ibérica. Pero, como chegaron os britanos? Teñen algo que dicir as súas tradicións sobre a súa orixe?

Aquí, a *Historia Brittonum* («A historia dos britanos»)⁹⁵, unha recompilación de relatos tradicionais sobre a orixe británica feita no ano 829/830 d.C. por un autor galés, confirma claramente a nosa hipótese. Segundo a *Historia Brittonum*, o devanceiro dos britanos foi o grego Aeneas, quen, cando fuxiu de Troia, chegou a Italia e casou con Lavinia, filla de Latinus. Ó morrer Latinus, Aeneas «adquiriu a coroa (o reinado) dos romanos e dos latinos». Despois fundou Alba.⁹⁶

O seu neto foi Britto⁹⁷, fillo doutro fillo de Aeneas, Ascanius, que viñera a Italia con ela. Cando Britto matou a seu pai accidentalmente, viuse forzado a fuxir de Italia. Ó chegar á Galia, fundou a cidade de Tours, continuou ata Gran Bretaña, «e despois encheuna coa súa raza».⁹⁸

Vemos que esta lenda segue fielmente a hipotética ruta dos celtas-P desde o oeste da península Balcánica a través de norte de Italia e a Galia ata Gran Bretaña.

A *Historia Brittonum* tamén fala dos gaeles irlandeses nun relato que parece beber directamente das fontes manuscritas do *Lebor Gabála Érenn*, dicindo que «os Scotti chegaron recentemente de partes de España a Irlanda», e que «os britanos chegaron na Terceira Idade do Mundo; os irlandeses, non obstante, posuíron Irlanda na Cuarta Idade».⁹⁹

Aquí, vemos claramente que os galeses reivindicaban unha orixe distinta á dos gaeles irlandeses, e que din que a ruta que seguiron, terrestre principalmente, saíu desde a rexión dos Balcáns, pasando por Italia e a Galia. Tamén reivindicaban que a súa chegada a Gran Bretaña foi anterior á dos gaeles irlandeses a Irlanda. Parece que poden ter razón en ámbalas dúas cousas.

Examinemos máis atentamente os datos xenéticos ofrecidos por Stephen Oppenheimer mencionados anteriormente. Se miramos o mapa de gráficos da distribución do haplotipo E3b1a2¹⁰⁰ e seguimos a ruta putativa de Britto, partindo de Albania, no oeste da península Balcánica, podemos ver un «núcleo» xenético no talón de Italia, xusto en fronte a Albania. Ese «núcleo» podería conectarse a unha expansión posterior cara ó sur e ó centro de Italia ou a unha expansión marítima cara a Galicia e a maior parte do occidente da Península Ibérica. Tamén vemos unha expansión no val do Po e na rexión alpina próxima. Alén dos Alpes, vemos unha ampla expansión cara ó norte, pasando polo sur de Alemaña, ata a fronteira do norte de Alemaña e Holanda, ámbalas dúas identificadas en tempos romanos como zonas de fala xermánica. Desde alí, un brazo esténdese ó oeste a través do norte de Francia, seguindo o río Sena en liña recta cara ó «núcleo» xenético en Gales. Esta ruta

⁹⁵Cf. Koch e Carey (2000), pp. 275-290.

⁹⁶Ibid., p. 276.

⁹⁷ O autor cita, ademais, un relato alternativo no que parece que o nome «Britto» se converteu en «Brutus».

⁹⁸Ibid., p. 277.

⁹⁹Ibid., pp. 277-278.

¹⁰⁰ Oppenheimer (2012), Figura 6.5, p. 142.

reproduce bastante fielmente a suposta viaxe do grego Aeneas e o seu neto Britto, segundo a tradición galesa. Tamén nos proporciona unha explicación para a presenza da lingua lepóntica celta-P no norte de Italia.

Miremos agora o mapa de gráficos da distribución do haplotipo J2-M12.¹⁰¹ Partindo agora desde Albania, toda Italia (pero excluindo case toda Sicilia) parece ser unha zona de expansión inmediata, con concentracións do haplotipo no talón de Italia e na zona montañosa da costa cara ó norte, pero o val do Po volve destacar marcadamente.

Pero ó oeste de Italia, a distribución do segundo haplotipo é totalmente distinta á do primeiro. Temos os dous impactantes «núcleos» xenéticos na Península Ibérica, un no sueste e o outro en Galicia, moi diferentes á distribución máis ampla e menos intensa do haplotipo E3b1a2, principalmente nas rexións occidentais da península.

Non obstante, en Francia, temos unha ruta moi clara de penetración polo interior, desde o Golfo de León, no Mediterráneo, cunha ampla expansión cara ao noroeste a través da rexión de Dordoña ata o centro de Francia.

No Atlántico, ó norte do «núcleo» xenético en Galicia, vemos unha concentración xusto no Canal da Manga, co sueste de Inglaterra nun lado e a costa de Francia no outro. Temos outra concentración no leste de Escocia e, especialmente, no nordés de Escocia, concretamente en Pictavia.

Máis lonxe, nas áreas xermánicas, temos concentracións ó longo de toda a costa do sur do Mar Báltico, desde o sur de Dinamarca a Lituania, e unha presenza notable nunha ampla área de Escandinavia, con maior densidade nunha ampla área do sur de Suecia. Quizais esta migración preparase o terreo para o próspero comercio da Idade do Bronce.

Deixemos as cousas como están agora. Parece que temos algunhas respostas satisfactorias a algunhas preguntas velhas, pero o tempo hánolo dicir segundo vaian chegando máis probas. Estamos acumulando probas constantemente desde unha gran variedade de disciplinas científicas, e a perspectiva de que no futuro próximo teñamos unha visión moito máis clara da Prehistoria é moito mellor. Entrementres, sigamos explorando o pasado.

REFERENCIAS

- Alberro, Manuel e Jordán Cólera, Carlos (2008). *Os Celtas da Península Ibérica*. Noia, A Coruña: Editorial Toxosoutos, Serie Keltia.
- Acevedo e Huelves, Bernardo e Marcelino Fernández y Fernández (1932). *Vocabulario del bable de occidente*. Centro de Estudios Históricos (España).
- Ambrasas, Vytautas (ed.) (1997). *Lithuanian Grammar*. Vilnius: Baltos lankos.
- Baldi, Philip (1990). Indo-European Languages. (En Comrie, 1990, pp. 31-67)
- Barbour, Stephen e Patrick Stevenson (1990). *Variation in German: A Critical Approach to German Sociolinguistics*. New York: Cambridge University Press.
- Byrne, F.J. (2005). The Viking Age (En Ó Cróinín, 2005, pp. 609-634)
- Beekes, Robert S.P. (1995). *Comparative Indo-European Linguistics: An Introduction*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Co.
- Bosch Gimpera, P. (1942). *The Two Celtic Waves in Spain* (Sir John Rhys Memorial Lecture 1939). London: Proceedings of the British Academy 26.
- Buck, Carl Darling (1949). *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. London: University of Chicago Press, Ltd.
- Caesar, Julius. *De Bello Gallico*.
- Comrie, Bernard (1990). *The World's Major Languages*. Oxford: Oxford University Press.
- Cunliffe, Bary (2001). *Facing the Ocean: The Atlantic and its Peoples, 8000 BC-AD 1500*. Oxford: Oxford University Press.

¹⁰¹ Ibid., Figura 6.4, p. 139.

- (2012). Celticization from the West: The Contribution of Archaeology. (En Cunliffe e Koch, 2012, pp. 13-38).
- Cunliffe, Barry e John Koch (eds.)(2012). *Celtic from the West: Alternative Perspectives from Archaeology, Genetics, Language and Literature*. Oxford: Oxbow Books.
- De Vries, Ranke (2013). *A Student's Companion to Old Irish Grammar*. (Non hai detalles dispoñibles da publicación)
- Duran, James J. (1974). The Ecology of Ethnic Groups from a Kenyan Perspective. *Ethnicity*. Vol. 1, pp. 43-64.
- (1995). Branching Trees, Waves and Rising Tides: Some Reflections on the Notions of «Speech Community» and «Diffusion of Linguistic Traits». *Journal of Celtic Linguistics*, Vol. 4, pp. 77-88.
- Garrett, A. (2006). Convergence in the Formation of Indo-European Subgroups: Phylogeny and Chronology. (En *Phylogenetic Methods and the Prehistory of Languages*, ed. P. Forster e C. Renfrew, McDonald Institute Monographs, pp. 139-151. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.)
- Gensler, Orin David (1993). A Typological Evaluation of Celtic / Hamito-Semitic Syntactic Parallels. Ph.D., University of California.
- Gramadeg Cymraeg Cyfoes: Contemporary Welsh Grammar* (1976). D. Brown a'i Feibion Cyf: Y Bontfaen Morgannwg. (Gales)
- Green, John N (1990a). Romance Languages. (En Comrie, 1990, pp. 203-209)
- (1990b). Spanish. (En Comrie, 1990, pp. 236-259)
- Historia Brittonum / History of the Britons*. (En Koch e Carey, 2000, pp. 275-290.)
- Isaac, Graham (2007). Celtic and Afro-Asiatic. (En Tristram, 2008, pp. 25-80)
- (2012). The Origins of the Celtic Languages: Language Spread from East to West. (En Cunliffe e Koch, 2012, pp. 153-167.)
- Joseph, Brian D. (1990). Greek. (In Comrie, 1990, pp. 410-439)
- Keating, Geoffrey. *Foras Feasa ar Éirinn*.
- Koch, John T., e John Carey (eds.) (2000). *The Celtic Heroic Age: Literary Sources for Ancient Celtic Europe & Early Ireland and Wales*. Aberystwyth: Celtic Studies Publications. (Terceira edición, con correccións.)
- (2012). Paradigm Shift? Interpreting Tartessian as Celtic. (En Cunliffe e Koch, 2012, pp. 185-301.)
- (2013a). Ha Cia ≠PC (The Earliest Hallstatt Iron Age Cannot Equal Proto-Celtic). (En Koch e Cunliffe, 2013, pp.1-16.)
- (2013b). Out of the Ebb and Flow of the European Bronze Age: Heroes, Tartessos and Celtic. (En Koch e Cunliffe, 2013, pp. 101-146.)
- Koch, John T., e Barry Cunliffe (eds.)(2013). *Celtic from the West 2: Rethinking the Bronze Age and the Arrival of Indo-European in Atlantic Europe*. Oxford e Oakville: Oxbow Books.
- Kooij, Jan G. (1990). Dutch. (En Comrie, 1990, pp. 139-156)
- Lebor Gabála Éirenn / The Book of Invasions*. (En Koch e Carey, 2000, pp. 226-271.)
- Mallory, J.P. (1989). *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth*. London: Thames and Hudson.
- Matasovic, R. (2008) Insular Celtic as a Language Area. (En Tristram, 2008, pp. 93-112.)
- McEvoy, Brian P., e Daniel G Bradley (2012). Irish Genetics and Celts. (En Cunliffe e Koch, 2012, pp. 107-120.)
- Ó Cróinín, Dáibhí (ed.) (2005). *A New History of Ireland 1: Prehistoric and Early Ireland*. Oxford: Oxford University Press.
- Oppenheimer, Stephen (2007). *The Origins of the British*. London: Robinson.
- (2012). A Reanalysis of Multiple Prehistoric Immigrations to Britain and Ireland Aimed at Identifying the Celtic Contributions. (En Cunliffe e Koch, 2012, pp. 121-150.)
- Thurneysen, Rudolf (tradución revisada y ampliada por D.A. Binchy and Osborn Bergin) (1946/1993). *A Grammar of Old Irish*. Dublin: School of Celtic Studies, Dublin Institute of Advanced Studies.
- Tristram, H.L.C. (2008) (ed.) *The Celtic Languages in Contact*. Potsdam: Potsdam University Press.
- Vansina, Jan (trans. by H.M. Wright)(1965). *Oral Tradition: A Study in Historical Methodology*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Waddell, John (2014). *Archaeology and Celtic Myth: An Exploration*. Dublin: Four Courts Press.
- Watkins, Calvert (1962/1969). *Indo-European Origins of the Celtic Verb: 1. The Sigmatic Aorist*. Dublin: The Dublin Institute for Advanced Studies.
- Wodtko, Dagmar (2012). The Problem of Lusitanian. (En Cunliffe e Koch, 2012, pp. 335-367.)
- (2013). Models of Language Spread and Language Development in Prehistoric Europe. (En Koch e Cunliffe, 2013, pp. 185-206.)
- Zinkevičius, Zigmantas (1996). *The History of the Lithuanian Language*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

